

१२१ सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।
त्वामभिप्रणोनुमो जेतारमपराजितं ॥

इति प्राप्तस्य डित्वस्य व्यचः कुटादित्वमनसीति वार्त्तिकेन अनसि निघेष्वात्, ग्रहिज्यावयिव्यधि (पां ६।१।१६।) इत्यादिना डिति विधीयमानं सम्प्रसारणं न भवति, समुद्रस्यव्यच इव व्यचोयस्येति बङ्ग-
ग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रथीतमं रथीनां, रथशब्दादुत्पन्नस्येन-
शब्दान्दसं दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वञ्च । वाजानां, वृषादित्वादाद्यु-
दात्तत्वं, सत्यति, पत्यावैश्वर्ये (पां ६।२।१८।) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह सख्ये त इति । हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र, ते
तव सख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्त्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवन्तो
भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता माभूम, अतस्त्वामभयहेतुं अभि-
प्रणोनुमः सर्वतः प्रकर्षेण त्तमः । कीदृशन्त्वां जेतारं युद्धेषु जय-
शीलं । पुनः कीदृशं अपराजितं कापि पराजयरहितं । सखे, सख्युः
कर्म सख्यं, सख्यर्थः (पां ५।१।१२६।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ।
वाजिनः, वाजोऽन्नमेवामस्त्येति वाजिनः प्रत्ययस्वरः । भेम, जि भी
भये, लुङ्, उत्तमपुरुषबङ्गवचनं मस्, नित्यं डितः (पां ३।४।६६।)
इति सलोपः, बङ्गलं कृन्दसीति च्लैर्लुक्, कृन्दस्युभयधेति तिङ्
आर्द्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणः, नमाञ्छीमे (पां ६।४।७४।) इत्य-
डागमप्रतिषेधः । शवसस्पते, घशाः पतिपुत्रपुत्रपारपदपयस्योघेषु
(पां ८।३।५३।) इति शवसो विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं, सुबा-
मन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे (पां २।१।२।) इति पराङ्गवद्भावेन पदद्वय-
निघातः । नोनुमः, गुस्तौ, योनः (पां ६।१।६५।) इति नत्वं
यङोऽलुक् प्रत्ययलक्षणेन, सन्धोः (पां ६।१।६।) इति द्विर्भावाः,
गुणो यङ्लुक् (पां ७।४।८२।) इत्यभ्यासस्य गुणः, प्रत्ययलक्षणेन
धातुसङ्ख्यायां लटोमस्, अदादिवद्भावाच्छपोऽलुक्, उपसर्गादसमासेऽपि
योपदेशस्य (पां ८।४।१४।) इति संहितायां णत्वं । जेतारं, जिजये,
ताच्छील्यादिषु ङन्, ज्ञित्यादिर्नित्यं (पां ६।१।१६७।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
अपराजितं, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गजउदात्तत्वं ॥ १ ॥

१३१ पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्त्यूतयः ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥

१ ४ १ पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धनी वज्री पुरुष्टुतः ॥

तृतीयाम्चमाह पूर्वोरिन्द्रस्येति । इन्द्रस्य सम्बन्धिनो रातयो धनदानानि पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा असेन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः, एवं सति इदानीन्तनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्यो ऋत्विग्भ्यो गोमते गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति, तदानीं ऊतयो बद्धधनदानपूर्वकामीन्द्रस्यास्मद्विषयाणि रक्षणानि न विदस्यन्ति विशेषेण नोपसीयन्ते । मघं रेक्लु इत्यादिव्युत्पत्तिशतिसङ्ख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दासति इत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः, पुरुषशब्दस्य, वेतो गुणवचनात् (पां ४ । १ । ४४ ।) इति ङीष्प्रत्ययः, आद्यस्योकारस्य दीर्घश्चान्दसः, जसि, दीर्घाञ्जसि च (पां ६ । १ । १०५ ।) इति निषेधं बाधित्वा, वाच्छन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीष्ः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । रातयः, मन्त्रे वृषेपच मन विद भूवीरा उदात्तः (पां । ३ । ३ । ६६ ।) इति त्रिभुदात्तः । दस्यन्ति, दस उपक्षये, दिवादिभ्यः श्यन्, निघातः । ऊतयः, ऊति यूति जूति सातिहेति कीर्तयश्च (पां ३ । ३ । ६७ ।) इति त्रिभुदात्तः । यदि, निपातत्वादाद्युदात्तः, संहितायां, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति दीर्घत्वं । वाजस्य, गोमत इति पूर्वं गतं । स्तोतृभ्यः, युज्स्तुतौ, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति टोः घस्य सत्वं, ढक्षश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । मंहते, मंहिदाने, इदितोनुमधातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः, शप्, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च लसावंधातुकस्वरणे तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इत्यादिना निपातयुक्ततिङन्तस्यानुदात्तता निषेधात् ॥ ३ ॥

अभिज्ञवषट्स्थोक्थेषु तृतीयसवनेऽच्चावाकस्य पुरां भिन्दुर्युवाक-
विरिति स्तोत्रियस्तृचः, तथाच कृत्रितं यद्भुञ्चित्युपक्रम्य पुरां भिन्दु-

१५१ त्वं बलस्य गोमतोऽपावरद्विवो * बिलं ।
त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥

युवाकविर्दृष्टाह्यसिराधस इति तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृच-
माह-पुरां भिन्दुरिति । अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत सम्पन्नः ।
कोटश इति तदुच्यते, पुरामसुरपुराणां भिन्दुर्भेत्ता । युवा कदा-
चिदपि वलीपलितादिवाङ्मकरहितः । कविर्भेधावी । अमितैजाः
प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्यातिष्टोमादेर्द्धता पाषकः ।
वञ्ची यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वच्युक्तः । पुरुष्टुतः, बज्रविधतत्त
कर्मणि स्तुतः । भिन्दुः, भिदिर्बिदारणे, कुरित्यनुवृत्तौ, एभिदि
व्यधि गृधि धृवि दृशिभ्य इति कुप्रत्ययस्तस्य कृन्दस्यभयथेति सार्व-
धातुकसञ्ज्ञायां, रुधादिभ्यः ञम् (पां ३ । १ । ७८ ।) इति ञम्,
मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति, असोरलोपः (पां ६ । ४ । ११ ।)
इत्यकारलोपः, अनुस्वारपरसवर्णौ, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १ ।
१ । ५७ ।) इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोप
स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजञ्जिधियु (पां १ । १ । ५८ ।) इति तन्निषेधः ।
युवा, युमिश्रणामिश्रणयोः, कनिन् यु वृधितक्षि राजि धन्वि द्यु प्रति-
दिव इति कनिन्, नित्वादाद्युदात्तः । कविः, कुशब्दे, अचश्चरित्याणादिक
इः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । अमितैजाः, अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं, बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य,
अश्रू प्रुषि लटि कणि खटि विशिभ्यः कान्निति कान्प्रत्ययः, कित्वाद्गुणा-
भावः, नित्वादाद्युदात्तः । कर्मणः, वृक्तञ्करणे, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
(पां ६ । २ । १७८ ।) इति मनिन्प्रत्ययो नित्स्वरः । धर्त्ता, वृच
खित्त्वादन्तोदात्तत्वं । वञ्ची, मत्वर्थीय इतिःप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । पुरु-
ष्टुतः, स्तुतस्त्वोमयोऽश्वन्दसि (पां ८ । ३ । १०५ ।) इति घत्वं, बज्रमु
प्रदेशेषु स्तुतः, याथ घञ् क्ताज बिचकाणां (पां ६ । २ । १४४ ।) इत्य-
न्तोदात्तत्वं, तृतीयासमासे हि याथादिस्वरापवादः, तृतीया कर्मणि
(पां ६ । २ । ४८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह त्वं बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरो देवसम्ब-

निमीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् तदानीमिन्द्र स्तब्धं
 स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलाद्रा निःसारयामास, तदिदमुपाख्यानं,
 इन्द्रो बलस्य विलमपौर्णोदित्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धं,
 तदेतद्भृदि निधायामं मन्त्रः प्रवर्तते । हे अद्रिवो वक्ष्युक्तेन्द्र, त्वं गोमते
 बलस्य गोभिर्गुक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि विलं अपावः, स्वसै-
 न्यमुखेनापावतवानसि, तदानीं तुज्यमानासो बलेन हिंस्यमाना देवा
 अविभ्युषस्वदीयरक्षया बलादभीताः सन्तस्त्वामाविषुः प्राप्तवन्तः ।
 अय, निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः, वृज्वरणे, लङ्सिप्, इतस्त्वलोपः
 परस्मैपदेषु (पां ३।४।६७।) इति सिप् इकारलोपः, स्वादिभ्यः
 न्नुः, तस्य बज्जं कन्दसीति लुक्, गुणोरपरत्वं, ह्रस्वाभ्यो दीर्घात्
 (पां ६।१।६८।) इत्यादिना ह्रस्वादिलोपः, विसर्जनीयः, अडा-
 गमः । अद्रिवः, अद्रिरस्यास्तीति मतुप्, कन्दसीरः (पां ८।२।
 १५।) इति वलं, सम्बोधने, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः (पां
 ७।१।७०।) इति नुमागमः ह्रस्वादिलोपः संयोगान्तस्य लोपः
 (पां ८।२।२३।) इति संयोगान्तलोपः, मतुवसोर सम्बुद्धौ
 कन्दसि (पां ८।३।१।) इति रुत्वं । विलं, नन्विषयस्यानिसन्त-
 स्येत्वाद्युदात्तत्वं । अविभ्युषः, जिभीभये, लिट् निर्भावः अभ्यासस्य
 ऋखजस्त्वे, लिटः कसुरादेशः, क्रादिनियमात् प्राप्तइट्, वस्वेकाजा-
 ह्वसां (पां ७।२।६७।) इति नियमान्निवर्तते, जसि सर्वनामस्थाने
 ऽपि यत्त्ययेन भत्वाद्दसोः सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं, शासि वसि घसीनाश्च
 (पां ८।३।६०।) इतिषत्वं, अचिन्नुधातुभ्रुवां खेरियडुवडौ (पां
 ६।४।७७।) इति सूक्ष्मेण प्राप्तनियडादेशं बाधित्वा, एरनेकाचो
 ऽसंयोगपूर्वस्य (पां ६।४।८२।) इति यणादेशः, नज्समासः,
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुज्यमानासः, तुजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि
 लटः स्थाने शानच्, सार्वधातुके यक् (पां ३।१।६७।) इति
 यक्, तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं, यकएव
 प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः, अवरक्षणागतिकान्तिप्रीतिषु, अस्मा-
 द्ब्रह्मर्षास्तुडेभि, तस्य, सिजभ्यस्त विदिभ्यश्च (पां ३।४।१०६।) इति
 जुस्, सिच इडागमः, अडाजादीनां (पां ६।४।७२।) इत्यडागमः,
 आदेशप्रत्यययोः (पां ८।३।५६।) इति षत्वं ॥ ५ ॥

१ ६ १ तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ।

उपातिष्ठन् गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥

षष्ठोऽन्तर्माह तवाहमिति । हे शूर, सङ्ग्रामे शौर्ययुक्तेऽहं, तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता प्रत्यायं त्वां पुनरागतोऽस्मि, पुरा बद्धुः कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते, किं कुर्वन्, सिन्धुं स्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन्, अस्मिन् सोमयागे त्वदीयां धनदानक्रांतिं प्रकटयन्नि-
त्यर्थः, हे गिर्वणः गीर्भर्वणनीय इन्द्र, कारवः कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठन्, पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः, उपस्थाय च तस्य तादृशस्योदार्थोपेतस्य ते तव धनदानं विदुर्जानन्ति । गिर्वणशब्दं याक्त्वा इत्थं निर्जृते, गिर्वणो देवो भवति गीर्भर्वणयन्तीति । रेजो जरितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु कारवशब्दः पठितः । तव, युष्म-
दस्मदोर्दसि (पां ६ । १ । २११ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः, रैदाने, मन्त्रे वृषेष्टपच मन विद (पां ३ । ३ । ८६ ।) इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । आयं, इणोऽलङ्, तस्यस्यमिपां (पां ३ । १ । १०१ ।) इत्यमादेशः, अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपोऽलुक्, अडागमः, वृद्धा-
यादेशौ, तिङ्कुटिड इति निघातः । सिन्धुं, स्यन्दू प्रखवणे, निदित्यनु-
वृत्तौ, स्यन्देः सम्प्रसारणं धञ्चत्युः प्रत्ययः, सम्प्रसारणं, धकारश्चान्तादेश उणादिसिद्धः, निच्वादाद्युदात्तः । आवदन्, वदव्यक्तायां वाचि, णटः
शट्, शपः पितृवादानुदात्तत्वं, शतुश्च लसार्वधातुकस्वरणे धातुस्वर एव
शिष्यते, आडासह, कुगति प्रादयः (पां २ । २ । १८ ।) इति समासः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठन्, उपात्मन्त्वकरणे (पां १ । ३ ।
२५ ।) इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः, वनघणसम्भक्तौ, असुन्, आमन्वितस्य
च (पां ८ । १ । १८ ।) इति निघातः । विदुः, विदश्चाने, णट्,
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोऽलुक्, विदोऽलुटो वा (पां १ । ४ । ८३)
इति भेरुसादेशः, पादादित्वात् निघातः, संहितायां युष्मत्तत्तत्तुः
अन्तः पादं (पां ८ । ३ । १०३ ।) इति षत्वं, द्युनाद्युः (पां ८ ।
१ । ४१ ।) इत्युत्तरस्य तकारस्य वृत्त्वं, तस्य, सावकाचस्तृतीयादिः
(पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं प्राप्तं, नमोऽन्तं साव-
वर्णेति निषिध्यते । कारवः, कृवा पाजि मिखदिसाथ्य श्रूष्यउय इत्यु-
च्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

१७१ मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिर ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युतिर ॥

१८१ इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥ २.१ ॥

सप्तमीष्टचमाह मायाभिरिति । हे इन्द्र, त्वं मायिनं नानाविध-
कपटोपेतं, शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं, मायाभिस्तत्प्रति-
कूलैः कपटविशेषैः, यथा तद्बोधोपायगोचरप्रज्ञाभिरवातिरः हिंसि-
तवानसि, एतच्च यास्तेनोक्तं, इन्द्रः शुष्णं जघानेति, शुष्णं पिप्पुमित्या-
दिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिराः मेधावन्तोऽनुष्ठातारस्तस्य
तादृशस्य ते तव महिमानं विदुर्जानन्ति, तेषां जानतामनुष्ठातृणां
श्रवांस्यन्नानि उत्तिर वर्जय । केतः केतुस्त्वितिदिश्वेकादशसु प्रज्ञा-
नामसु माया वयुनमिति पठितं । श्रवःशब्दं यास्को निर्वक्ति, श्रव-
इत्यन्नाम श्रूयत इति सत इति । मायाभिः, माड्माने, माक्का
ससिभ्यो य इति य प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । मायिनं, मायास्यास्तीति
मायी, व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । शुष्णं, शुष शोषणे,
अस्मादन्तर्भावितव्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ, ढघि शुघि उघिभ्यः क्तिच्चेति न
प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । अतिरः, तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः, तस्य
ङित्वेन गुणाभावात्, ऋतइडातोः (पां ७।१।१००।) इतीत्वं, रपरत्वं ।
विदुष्टेतस्य, गतमन्त्रेगतं । मेधिराः, मिष्ट मेधाहिंसनयोः, औष्णादिक
इरन्, निच्चादाद्युदात्तः । श्रवांसि, नन्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह इन्द्रमीशानमिति । स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज
ओजसा बलेन ईशानं जगतो नियामकमिन्द्रं अभ्यनूषत सर्वत्र स्तुत-
वन्तः, यस्य इन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्यापेतानि
सन्ति, उतवा अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः सन्ति, तमि-
न्द्रमिति पूर्वोक्तान्वयः । इन्द्रं, ऋषेन्नेत्यादिना रन्, निच्चादाद्युदात्तः,
ईशानं, लटः शानच्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २।४।२९।) इति
शपोलृक्, धातोरनुदात्तेत्वात्, तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् (पां ६।१।
१८६।) इति शानचोऽनुदात्तत्वं । ओजसा, नन्विषयस्यानिसन्तस्ये-
त्याद्युदात्तः । स्तोमाः, अर्त्तिस्तुखित्यादिना मन्प्रत्ययो निच्चादाद्यु-
दात्तः । अनूषत, अनुवृत्तौ, योनः (पां ६।१।६५।) इति नत्वं, लुङ्

द्वादशसूक्तं ।

१ १ १ अग्निं दूतं वृणीमहे हेतारं विश्ववेदसं ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥

अथयेन तस्यादादेशः, ज्ञेः सिच् (पां ३।१।४४।) इति ज्ञेः सिच्, अस्य कुटादित्वेन सिचोऽङित्वाद्गुणाभावः, इडभावश्चान्दसः, दीर्घत्वञ्च, अडागमः । सहस्रं, कर्द्दमादीनाञ्चेति द्वितीयाक्षरमुदात्तं । रातयः, मन्वेष्टघेत्यादिना क्तिमुदात्तः । उत, प्रातिपदिकस्वरः । वा, चादिरनुदात्तः । सन्ति, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं, तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, यदृत्तान्नित्यं (पां ८।१।६६।) इति निघेधात्, सहि व्य-हितेऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः, सहसादतिशयेन बह्वो भूयस्यः, अत्र विभक्त्ययस्य सहस्रस्य सन्निधिवन्नादुपपदत्वप्रतीतिः, द्विवचन-विभक्त्योपपदे तरबीयसुनौ (पां ५।३।५७।) इति बङ्गशब्दादीय-सुन्, बहुलौपोभूच बहुः (पां ६।४।१५८।) इति ईकारलोपः प्रकृतेर्भूरित्यादेशश्च, ईयसुनौ निच्चादाद्युदात्तत्वं, उगितश्च (पां ४।१।६।) इति डीष् ॥ ८ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः ॥

अग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशसूक्तस्य काण्वपुत्रो मेधातिथि-र्ऋषिः, अपवादाभावादनवर्त्तमानं प्राग्विरण्यसूपादित्युक्तं, गायत्रमेव-कृन्दः, अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं, अतएवानुक्रम्यते, अग्निं द्वादश, मेधा-तिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति, पादोद्वाग्निदैवतो निर्मथ्य आहवनी-यञ्चेति, विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे कृन्दसि अग्निं दूतमिति सूक्तं, अथैतस्या रात्रेर्विवासकाण इति खण्डे अग्निमीजे, अग्निं दूतमिति सूत्रितं, तथा * एष्टवडहस्य द्वितीयेऽहनि इदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं एष्टस्याभिप्लवेनोक्तो अहनीति खण्डे सूत्रितं, अग्निं दूतमिति द्वितीय इति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येतां, नमः प्रवक्तु इति खण्डे सूत्रितं ईक्षेन्योनमस्यस्तिरोभिं दूतं वृणा-मह इति, अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह अग्निं दूतमिति । अथैदूत-त्वमेतन्मन्त्रव्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते, अग्निर्देवानां दूत आसी

१२१ अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन् विशपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥

दुश्शना काव्यो सूर्याणामिति, तादृशं देवदत्तमग्निमस्मिन् कर्मणि
दृशीमहे सम्भजामः । कोदृशमग्निं होतारं देवानामाह्वतारं । विश्व-
वेदसं सर्वधनोपेतं । अस्य प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं
शोभनकर्म्मणं शोभनप्रज्ञं वा । मघमित्यादिव्यष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु
धननामसु वेदसंशब्दः पठितः । होतारं, क्रेञ् स्पृजायां शब्देच,
ताच्छील्यदिषु ढन्, बज्जं कृन्दसीति सम्भसारणे परपूर्वत्वे गुणः,
नित्वादाद्युदात्तः, विश्ववेदसं, बज्जब्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६।१।
१०६।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, अस्य, ऊडिदम्पदाद्यप्युम् (पां ६।
१।१०१।) इत्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं । सुक्रतुं, क्रत्वादयश्च (पां
६।१।११८।) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

हीतियाम्बचमाह अग्निमग्निमिति । यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि
प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात् पावकादिविशेषणभेदाद्वा बज्ज-
विधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीष्णान्तं, हवीमभिराह्वानकारणै-
र्मन्त्रैः सदा हवन्त निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कोदृशन्तं, विशपतिं
विशं प्रजानां होत्रादीनां पालकं । हव्यवाहं, यजमानसमर्पितस्य
हविषो देवान् प्रति वोढारं, अतएव पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यास्पदं ।
अग्निमग्निं, नित्यवीष्णोः (पां ८।१।४।) इति वीष्णायां द्विर्भावः,
तस्य परमाश्लेडितं (पां ८।१।२।) इत्युत्तरस्याश्लेडितसञ्ज्ञायां, अनु-
दात्तश्च (पां ८।१।३।) इत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः, क्रेञ् स्पृजायां
शब्देच, आह्वानकारणभूतेषु मन्त्रेषु खत्यापारस्तावन्यात् कर्तृवि-
वक्षया, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्त्तरि मनिन् प्रत्ययस्तस्य क्वान्दस
ईडागमः, बज्जं कृन्दसीति धातोः सम्भसारणं, परपूर्वत्वं, गुणा-
वादेशौ, नित्वादाद्युदात्तत्वं । सदा, सर्वैकान्यत्किं यत्तदः (पां ५।
३।१५।) इत्यादिना सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः, सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि
(पां ५।१।६।) इति सर्वस्य सभावः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । हवन्त,
क्रेजोणट्, भस्यान्तादेशः, टरेत्वाभावश्चान्दसः, शपि, बज्जं कृन्दसीति
सम्भसारणं, तिङ् तिङ् इति निघातः । विशपतिं, प्रत्यावैश्वर्थ्यं (पां
६।१।१८।) इति पूर्वपदप्रकृतिसखरे प्राप्ते परादिश्चान्दसि बज्जं

१३१ अग्ने देवां इहावह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे १

असि होता न ईड्यः ॥

१४१ तां उशतो विबोधय यदग्ने यासि दूत्यं १

देवैरासत्सि बर्हिषि ॥

(पां ६।२।६६।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । इत्यवाहं, वह प्राप्तये, वहश्च (पां १।२।६४।) इति यिवप्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । पुरुप्रियं, पुरुषां प्रियं, समासान्तोदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाम्बचमाह अग्ने देवां इति । हे अग्ने, जज्ञानः अरण्येवत्य-
मस्त्वं वृक्तवर्हिषे आस्तरणार्थं क्रिमेन वर्हिषा युक्ताय तं यजमान-
मनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह, नोऽस्मदर्थं होता
देवानामाज्ञाता त्वमीद्यः स्तुत्योऽसि । देवानित्यत्र, संहितायां दीर्घादटि
समानपाद इति रत्वं । जज्ञानः, जनी प्रादुर्भावे, लिटः कानच्,
गमहनेत्युपधा लोपः, द्विर्वचनेऽचि (पां १।१।५६।) इति तस्य
स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं, चित्त्वादात्तोदात्तः । वृक्तवर्हिषे, औत्रचूके-
दने, निष्ठा (पां ३।२।१०२।) इति क्तप्रत्ययः, यस्य विभाषा
(पां ७।२।१५।) इति इट्प्रतिषेधः, वृक्तवर्हिर्यजमानाय येन वा
ऋचिजा, बज्रवीहो पूर्वपदप्रकृतिसरः । असि, अस्तेः सिप्, अदि-
प्रभृतिभ्यः शप् इति शप्पोल्लोपः, तासस्त्योल्लोपः (पां ७।४।५०) इति
सकारस्य लोपः, पादादित्वात् निघातः । होता, ऋयते स्ताच्छील्या-
दिषु ढन्, बज्रं ऋन्दसीति सम्प्रसारणं, नित्त्वादाद्युदात्तः । ईड्यः,
ईडस्तुतौ, ऋहलो ग्यत् (पां ३।१।१२४।) इति ग्यत्, तित्त्वरिते
प्राप्ते, ईड वन्द वृ शंस दुहं ग्यतः (पां ६।१।२१४।) इत्याद्यु-
दात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थाम्बचमाह तां उशत इति । हे अग्ने यद्यस्मात् कारणात्
दूत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्तेषु, तस्मात् कारणात् उशतो हविः
कामयमानान् देवान् हविः स्वीकारार्थं विबोधय, विबोधय च वर्हि-
षस्मिन् कर्मणि तैर्देवैः सहासत्सि आसीद आगत्योपविश । तान्,
दीर्घादटिसमानपाद इति संहितायां रत्वं, आतोऽटि निघं (पां ८।
३।१।) इत्यनुनासिकभावः । उशतः, वशकान्तौ, ऋटः शब्द,

१ ५ १ घृताहवन दीदिवः प्रति ष्व रिषतो दह १
अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोलुक्, यद्विज्यावयिष्यधि (पां ६।१। १६।) इति सम्प्रसारणं, शतुरनुमोनयजादी (पां ६।१। १७३।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं । यासि, यदृत्तान्नित्यं (पां ८।१। ६६।) इति निघातप्रतिषेधः । दृतस्य भागः कर्म वेति दृत्वं, दृतस्य भागकर्मणी (पां ४।४। १२०।) इति यत्, तस्य तित्त्वरितापवादत्वेन, यतोऽनावः (पां ६।१। ११३।) इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति निवर्तन्ते, अतस्तित्त्वरितमित्येव भवति, शेषनिघातः । सत्सि, सीदसि, शद्लविशरणगत्यवसादनेषु, लटः सिपि शपो बज्जलं चन्दसीति लुक्, नलुमताङ्गस्य (पां १।१। ६३।) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्, पा घ्रा घ्रा स्था स्ना दाण दृश्यर्त्तिं र्त्तिं-शद सदां (पां ७।१। ७८।) इत्यादिना सीदादेशो न भवति । वर्द्धिषि, वृह वृहि वृद्धौ, वृहेर्न लोपश्चेति इषिः प्रत्ययः, प्रत्यय खरेयोकार उदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह घृताहवन इति । हे घृताहवन घृतेनाह्वयमान, दीदिवो दीप्यमानाग्ने, त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून् प्रति अस्माकं प्रतिकूलान् दहस्व सर्वथा भस्मीकुरु । घृताहवन, घृतेनाह्वयतेऽस्मिन्निति, करणाधिकरणयोश्च (पां ३।३। ११०।) इत्यधिकरणे ल्युट्, अत्र जुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव नतु कर्मत्वं, अतो नैषा, तृतीया च होश्चन्दसि (पां १।३। ३।) इति कर्मणि तृतीया, किन्तु, कर्तृकरणयोस्तृतीया, (पां २।३। १८।) इति करणवाचिन्येव, अतः, कर्तृकरणे कृता बज्जलं (पां २।१। ३२।) इति समासः, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पञ्चाद्विभक्तावुत्पन्नायां, आमन्वितस्य च (पां ६।१। १६८।) इत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः, दीव्यतेर्लिटः कसुस्तस्य, वस्त्रेकाजाहुसां (पां ७।२। ६७।) इति नियमादिडभावः, द्विर्वचनं, हलादिशेषः, उत्तरवकारस्य, लोपोऽर्वावर्णि (पां ६।१। ६६।) इति लोपः, कसोः कित्वाङ्गुभाभावः, तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पां ६।१। ७।) इति

१ ६ १ अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा १

हयवाजुह्वास्यः ॥ २२ ॥

दीर्घत्वं, अभ्यासस्य सम्बुद्धौ, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः (पां ७।१।७०।) इति नुम्, संयोगान्तस्य लोपः (पां ८।२।२३।) इति सकारलोपे नकारस्य, मतुवसोरसम्बुद्धौ कृन्दसि (पां ८।३।१।) इति खत्वं, विसर्गः, पदात्परत्वादामन्वितनिघातः । ननु पूर्वा-
मन्वितस्याविद्यमावत्त्वात् पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः, न च नाम-
न्विते समानाधिकरण्ये सामान्यवचनं (पां ८।१।७३।) इत्यविद्य-
मानवत्त्वप्रतिषेधः, उभयोरभिपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात्, अत-
एव परस्परमन्वयेनासामर्थ्यात्, समर्थः पदविधिः (पां २।१।१।)
इति च नियमात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः, येनैकपद्येन निघातः
स्यात् । अतएव ह्रीर्देरन्तेदिते सरस्वतीत्यादौ एयक् एयगाद्युदात्त-
त्वमिति, उच्यते, अत्र दीदिव इति नाभिपदस्य विशेषणं, किन्तु घृता-
ह्वनपदस्यैव द्योतनार्थं, घृताह्वन इति विशेष्यत्वेन विवक्षित-
त्वात्, विशिष्टस्तु पश्चादभिविशेषणता, तत्र दीदिवः पदं प्रति घृता-
ह्वनपदस्य विशेष्यत्वात्, नामन्विते समानाधिकरण्यइत्यविद्यमान-
वत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः, अतएव परस्परविशेषणविशेष्यभावे-
न सामर्थ्यात्, सुवामन्विते पराङ्गवत्त्वे (पां २।१।२।) इति
पराङ्गवद्भावे शेषनिघातेनापि खरोपपत्तिरिति, ईर्देरन्त इत्यादौ तु
मैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिषतः, रघ रिघ हिंसार्थाविति
भौवादिकस्य णटः शत्रादेशे शपि कृन्दसो गुणाभावः, तौदादिकस्य वा
रुश रिश हिंसायामित्यस्य कृन्दसं घत्वं, विकरणस्य शस्य छित्वाद्गुणा-
भावः । रक्षस्त्रिनः रक्षस्त्रन्दात्, अस्मायामेधा खजो विनिः (पां ५।
२।१२१।) इति मत्वर्थीयो विनिस्तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥

अभिमशने अभिनाभिः समिध्यत इत्येवानुवचनीया, प्रातर्वैश्व-
देव्यां प्रेषित इति खण्डे सूचितं अभिनाभिः समिध्यते त्वं ह्यग्ने, अभि-
नेति, यधैवाभिमत इत्यस्यानुवाक्या, अद्यामेत्य इति खण्डे अभ्यावभि-
प्रणयन इत्युपक्रम्य सूचितं, यद्वा वयं प्रविनामप्रतान्यभिनाभिः समि-
ध्यत इति, तामेतां षष्ठीमृचमाह अभिनाभिरिति । अभिराहवनी-
याख्यः खस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेनाभिना निर्भश्येन प्रक्षीतेन वा सह समि-

१७१ कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्मीणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥

ध्यते सम्यग्दीप्यते । कीदृशोऽग्निः कविर्मेधावी । गृहपतिर्गृहस्य
पालकः । युवा नित्यतरुणः । हव्यवाट्, हविषोवोढा । जुह्वास्यः, जुह्व-
रूपेण मुखेन युक्तः । गृहपतिः, पत्याचैश्वर्ये (पां ६ । २ । १८ ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा, युमिश्रणे, कनिन्युष्टि तक्षि-राजि
धन्विद्युप्रतिदिवइति कनिन्प्रत्यय औनादिकः, निच्चादाद्युदात्तः ।
हव्यं वहतीति हव्यवाट्, वहश्च (पां ३ । २ । ६४ ।) इति एवप्रत्ययः,
णिच्चादुपधाट्ठिः, गतिकारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । १०६ ।) इति
कृदुत्तश्चपरप्रकृतिस्वरत्वं । जुह्वास्यः, ह्वयतेऽनयेति जुह्वः, जुहोत्यादिभ्यः
स्त्रः (पां २ । ४ । ७५ ।) इति स्त्रः, ऊवः स्त्रवच्चेत्याणादिकः क्तिप्,
तत्सन्नियोगादीर्घश्च, स्त्रवद्भावाद्भिर्भावः, स्त्रुत्वजप्रत्वे, प्रातिपदिक-
स्वरान्तादात्तः, जह्वरास्यं यस्येति बह्वव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
स एव शिष्यते, शेषनिघातः, यणादेशे, उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरि-
तोऽनुदात्तश्च (पां ८ । २ । ४ ।) इत्याकारः स्वरितः ॥ ६ ॥ इति प्रथ-
मस्य प्रथमे ढाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह कविमग्निमिति । हे स्तोत्रसंघ, अध्वरे क्रौ-
ञ्चमिमुपस्तुहि, उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशमग्निं, कविं मेधाविमं ।
सत्यधर्मीणं, सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं । देवं, द्योतमानं । अमी-
वचातनं, अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं । सत्यं
धर्मी यस्येति सत्यधर्मी, धर्मादनिच् केवलात् (पां ५ । ४ । १२४ ।)
इत्यनिच्, समासान्तः, अन्तः पदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्ब्रह्मज्ञौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दे अमरो-
गइत्यस्मात्, श्वेव यङ् जिह्वा यीवा अघामीवा इति वन्प्रत्यये इडागमे
च निपातः, निच्चादाद्युदात्तः । चत चद् यातनेचेत्यस्माज्जिसार्थात्
जिज्जन्ताम्रन्यादित्वात्त्युः, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इति
योरनादेशः, योरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति योर्लोपः, लिति
(पां ६ । १ । १६३ ।) इति धातोरकारस्योदात्तत्वं, नच खरे कर्त्तव्ये
जिजोपस्य स्थानिवद्भावः, न पदान्तद्विवचनवरेयसोपस्वरसवर्सानु-
स्वारदीर्घजङ्गर्धधियु (पां १ । १ । ५८ ।) इति तन्निषेधात्,

१ ६ १ यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति ॥

तस्य स्म प्राविता भव ॥

१ ६ १ यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति ॥

तस्मै पावक मूलय ॥

अमीवांसां चातन इति समासे ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे स एव शिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह यस्त्वामग्न इति । हे अग्ने देव, यो हविष्पति-
र्यजमानो दूतं देवदूतं त्वां सपर्यति परिचरति, तस्य यजमानस्य
प्राविता भव स्म, अवश्यं रक्षको भव । ह्रयत इति हविः, अर्चि
शुचि ऊहत्यादिना हसिः प्रत्यय औणादिकः, प्रत्ययस्वरत्वेकार उदात्तः,
हविषःपतिर्हविष्पतिः, नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य (पां ८ । १ ।
४५ ।) इति यत्वं, पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यति,
सपरशब्दात्, कञ्ङादिभ्योयक् (पां १ । १ । २७ ।) इति यक्, धातु-
प्रकरणाङ्गप्रतिषेधात्, यकः कित्वाच्च, सपरशब्दस्य धातुत्वात्, ततो
विहितस्य यक आर्जधातुकत्वे सति, अतोऽलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।)
इत्यकारलोपः, सन्नाद्यन्ताधातवः (पां ३ । १ । ३२ ।) इति धातुसञ्ज्ञायां
तिप्, कर्त्तरि शप्, तस्मिन् पूर्वस्य, अतोऽगुणे (पां ६ । १ । ६७ ।) इति
परपूर्वत्वं, यकः प्रत्ययस्वरत्वेऽदात्तत्वं, शपासङ्कादेशस्य श्कादेश
उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं, तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, यदु-
त्तान्नित्यं (पां । ८ । १ । ६६ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या
योऽग्निं देववीतये इत्येषा, अघामेय्य इत्यय इति खण्डे सूचितं, यो
अग्निं देववीतये कुर्वितुनो गविष्ठय इति, तामेतां याज्यां सूक्तमर्ता
नवमीमृचमाह यो अग्निमिति । हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो
देववीतये देवानां हविर्भक्ष्यहेतुयार्ग्यमग्निमाविवासति, अग्नेः
समीपे विशेषेणामृत्य परिचर्यां करोति, हे पावकाग्ने, तस्मै मृकय तं
यजमानं सुखय । देववीतये, वीगतिप्रजननकान्यशनखादनेष्वित्यस्मा-
दग्रनार्थात् क्तिन्, देवानां वीतिर्यस्मिन् यागे स देववीतिः, बज्रवीतैः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मान्, नविवयस्यानिस्तस्येति पर्युदा-

११०१ स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहावह ।

उप यज्ञं हविश्च नः ॥

साङ्ख्यविश्वेऽन्तोदात्तः, मनुष्यः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते ।
आविवासति, वागतिगन्धनयोरित्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थं दागंमयितु-
मिच्छतोत्यस्मिन्नर्थे सन्, आङ्गानेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति वि-
वासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघण्टौ पठितः, द्विर्भावः, अभ्यासस्य ऋतुः,
सन्धतः (पां ७।४।७६।) इतीत्वं, श्रुत्यादिनिर्णयं (पां ६।१।
१६७।) इत्याद्युदात्तत्वं, तिङ्ङु तिङ्ङ इति निघातो न भवति, यदन्ता-
म्रित्यमिति प्रतिषेधात्, तिङ्ङोदात्तवति (पां ८।१।७१।) इत्यङो
निघातः, सङ्गसुपा (पां २।१।४।) इत्यत्र सङ्घेतियोगविभागात्,
आङ्गिडासङ्ग समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, परादिश्चन्दसि
बङ्गलं (पां ६।२।१६६।) * इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै, क्रिया-
यज्ञं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेन सम्यदाने चतुर्थी ॥ ६ ॥

यवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या, स नः पावक दीदिव इति,
पौर्णमासेष्टि यशुसोमा उपदिष्टा इति खण्डे सूत्रितं स नः पावक
दीदिवोऽग्ने पावकरोचिषेति । तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमी-
मृचमाह स नः पावक इति । हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने,
स त्वं नोऽस्मदर्थं इह देवयजनदेशे देवानावह, ततो नोऽस्मदीयं
यज्ञं तत्रत्यं हविश्च उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः । दीदिवः, दिव
क्रीडादौ, चन्दसि लुङ् लङ् लिटः (पां ३।४।६।) इति वर्त्तमाने
लिट्, कसुर्द्विभावो हलादिशेषः, तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पां ६।
१।७।) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं, वस्त्रेकाजाङ्गसां (पां ७।२।६७।)
इति नियमादसो रिट्प्रतिषेधः, लोपोऽथोर्वलि (पां ६।१।६६।)
इति वकारलोपः, सम्मुञ्जौ, उगिदचां (पां ७।१।७०।) इत्या-
दिना नुम्, हङ्ङादिलोपः, मनुवसोरुसम्मुञ्जौ (पां ८।१।१।)
इति हत्वं, विसर्गः । अग्ने, पादादित्वाद् निघातः । देवा इहेत्यत्र,
दीर्घाददित्समानपादे (पां ८।१।६।) इति हत्वं, आतोऽटि नित्यं
(पां ८।१।१।) इत्याकारः सानुनासिकः, भो भगो अघो अपूर्वस्य

११११ स नः स्तवान् आभर गायत्रेण नवीयसा ।
 रयिं वीरवतीमिषं ॥
 ११२१ अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः ।
 इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ २३ ॥

योऽग्नि (पां ८ । ३ । १७ ।) इति रोर्यकारः, स च, लोपः शाकल्यस्य
 (पां ८ । ३ । ७६ ।) इति लुप्यते, तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति । इह,
 इदमोहः (पां ५ । ३ । ११ ।) इति सप्तम्यन्ता डः प्रत्ययः, तद्धिता-
 न्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे, सुपोधातुः प्रातिपदिकयोः (पां १ । ४ । ७१ ।)
 इति सप्तम्या लुक्, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १ । १ । ३८ ।) इत्य-
 व्ययसञ्ज्ञायां, अव्ययादाप्सुपः (पां १ । ४ । ८२ ।) इत्युत्तरस्याः सप्तम्या
 लुक्, अकारः प्रत्ययस्वरैर्योदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह स नः स्तवान् इति । हे अग्ने, नवीयसा नव-
 तरेण पूर्वैरसम्पादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छन्दस्त्रोतानेन सूक्तेन
 स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं, वीरवतीं शूरपुत्रप्रभ-
 त्वापत्ययुक्तां इधमन्नश्चाभर सम्पादय । स्तवानः, युञ्जुस्तौ, धात्वादेः
 षः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति षः सः । स्वरितजितः कर्त्तरिभ्राये
 (पां १ । ३ । ७२ ।) इत्यादिनात्मनेपदं, लटः शानच्, कर्त्तरिशप्,
 वज्रत्वं कृन्दसीति लुगभावः, गुणावादेशौ, आनेमुक् (पां ७ । १ ।
 ८२ ।) इति मुग् न भवति, अनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासन-
 स्यानित्यत्वाच्छपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शानच्श्चित्त्वादन्तोदात्तस्यादुपदेशा-
 च्छपः परत्वात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते । भर,
 ह्यद्योर्भश्चकृन्दसीति भत्वं । गायत्रेण, गायत्र्याः सम्बन्धि गायत्रं,
 तस्येदं (पां ४ । ३ । १२० ।) इत्यण्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नवीयसा,
 नवशब्दादातिशायनिक इयसुन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । वीरवतीं,
 मतुपङीयोः पित्त्वादनुदात्तत्वं, अकारः प्रातिपदिकस्वरैर्योदात्तः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह अग्ने शुक्रेणेति । हे अग्ने, शुक्रेण शोचिषा त्वदी-
 यश्चेतवर्षदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्सर्वदेवताज्ञानसाधनज्ञो-
 त्रेण युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुषस्व सेवस्व ।
 विश्वशब्दो विशेः कन्निति कन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः,

त्रयोदशस्तोत्रं ।

१११ सुसमिद्धो न आवह देवां अग्ने हविष्मते ।
 होतः पावक यक्षि च ॥

देवशब्दः पचाद्यजन्तश्चित्वादन्तोदात्तः, देवानां कृतय आह्वाना-
 न्यास स्तुतिव्यति देवकृतयः स्तुतयः, बज्रगोहौ पूर्वपदप्रकृतिसंख्यं ।
 स्तुतयेऽनेनेति स्तोमः, अर्त्तिस्तुतिश्चादिना मनः, निष्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥
 इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशवर्णनाप्रीकृतं, तस्य काण्वो मेधातिथि-
 र्द्विः, गायत्रं कृन्दः, प्रवृचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका
 द्वादशदेवताः, तथा चानुक्रमणिकायाम्बक्सङ्ख्याम्विष्कन्दस्वानुवृत्ति-
 बलात् सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः, सुसमिद्ध इतीधुः समिद्धो
 वाग्निस्तनूनपाद्भराशंस इलो वह्निर्देवीर्द्वार उघासा नक्ता दैव्यो
 होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो दैव्यः सरस्वतीलाभारत्यस्वष्टावनस्पतिस्त्राहा
 कृतय इति प्रवृचं देवता एतदाप्रीकृतमिति, विनियोगस्तु पशौ
 सुसमिद्धो न आवहेति, काण्ववदाप्रीकृतं, एकादशप्रयाजा इति खण्डे
 सूचितं, समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्धिवेति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमा-
 म्बचमाह सुसमिद्धो न इति । हे अग्ने, सुसमिद्धनामकत्वं नोऽस्मदी-
 याय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह, हे पावक शोधक
 होतर्होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च यज च । सुसमिद्धः, समः क्रिया-
 विशेषणत्वेन गतिसञ्ज्ञकत्वात् प्रादिसमासः, शोभनवाचिनः सुशब्दस्य
 तु, विशेषणं विशेष्येण बज्रं (पां १ । १ । ५७ ।) इति समिद्ध-
 पदेन कर्मधारयः समासः, सुशब्दः प्रातिपदिकसंख्योदात्तः, कर्म-
 धारयेऽनिष्ठा (पां ६ । १ । ४६ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंख्यं, क्रिया-
 विशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतिसञ्ज्ञकत्वात् प्रादिसमासे, गतिरन्तरः
 (पां ६ । १ । ४६ ।) इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृति-
 संख्येन स्यास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवां अग्ने, पूर्ववक्तृत्वा-
 नुनासिकौ । हविष्मते, हविरस्यास्तीति मतुप्, तसौ मत्वर्थे (पां
 १ । ४ । १६ ।) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न बत्वं । होतः पाव-
 कशब्दयोरामन्वितयोः पृथक् पृथगेव क्रियाम्वये परस्परमसामर्थ्यात्
 पराङ्मवद्भावात् तन्निबन्धनमेकसर्थ्यं, न च द्वितीयस्यामन्वितस्यावृत्तिः

१२१ मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।

अद्या कृणुहि वीतये ॥

निघातेनैकस्वर्थं, आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७२ ।)
इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्, पादादित्वाच्च
परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वेन समानमेवा-
विद्यमानवत्त्वं, अतएवाविद्यमानवत्त्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः
इति नैकस्वर्थसिद्धिः, अतो होतरिति विशेष्यं, अतः पुनातीति
पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वात् होतरितिविशेष्यं,
तच्च सामान्यवचनमिति, नामन्त्रिते समानाधिकरण इत्यविमानवत्त्व-
प्रतिषेधात्, पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिक-
निघातेन पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः ।
यक्षि, यजोर्लोठः सिप्, बज्जलं कन्दसीति शपोलुक्, ब्रश्चादिना घत्वं,
घटोः कः सीति कत्वं, सेर्हिंरादेशश्चान्दसत्वान्न भवति, सिपः पित्त्वे-
नानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते, न च तिङ् तु तिङ् इति निघातः,
पूर्वस्य पावकेत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्, अतएव
तस्यावयवधायकत्वेन होतरित्यपेक्षया निपातः स्यादिति चेन्न, यक्षि-
पदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात्, नतु नामन्त्रिते
समानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं, न च पावकस्यावि-
द्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः, यक्षिपदस्यैवहि कार्य्यं
प्रातिपदिकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात्, होतरिति पदं कार्य्यमवि-
द्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वादविद्यमानवदेवेति भवति, एवं होत-
रित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया
यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव, सत्वं, अत्र यक्षीत्यस्य च शब्दपरत्वात्,
चादिषु च (पां ८ । १ । ५८ ।) इति निघातप्रतिषेधो भविष्यती-
त्यदोषः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बुमाह मधुमन्तमिति । हे कवे मेधाविन् अघे, तनून-
पादेतन्नामकत्वं अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं मधुमन्तं रसवन्तं यच्च
हविर्वीतये भक्ष्यार्थं देवेषु कृणुहि कुर्व प्रापयेत्यर्थः । मधुमन्तं, यक्षि-
पाटिगमिमनिजनां गुक्पटिनाक्षिधतश्चेति मन्यतेरः प्रत्ययो धकार-
चान्तादेशः, निदित्यनुक्तेः प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः ।

१ ३ १ नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उपह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥

तनूनपात्, आमन्वितनिघातः । अद्य, सद्यःपश्यत्यर्थेऽयमः (पां ५ । ३ । २२ ।) इत्यादिना अस्मिन् काल इत्यर्थे द्यप्रत्ययान्तो निपरतितः, प्रत्ययस्वरस्यान्तोदात्तः, अत्र, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १ । १ । ३८ ।) इत्यव्ययत्वात्, अव्ययादाप् सुपः (पां २ । ४ । ८२ ।) इत्युपरि सप्तम्या लुक्, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३० ।) इति दीर्घत्वम् । ज्युहि, हविर्हिंसाकरणयोश्च, इदितोनुम् धातोः (पां ० । १ । ५८ ।) इतिनुम्, ङोऽटः सेर्हिंरादेशः, धिन्विहन्तोश्च (पां ३ । १ । ८० ।) इति शपोऽपवादो विकरण उः प्रत्ययः, तत्समिधो-गेन उकारस्याकारः, तस्य अतोलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।) इति लोपः, तस्य स्थानिषड्भावास्तद्धूपधगुणो न भवति, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्लुङ् न भवति, उतश्च प्रत्ययाच्छब्दो वा-वचनमिति वचनात्, तिडू तिड इति निघातः । वीतये, मन्वे-वधेषपचमन विदभू वीरा उदात्ताः (पां ३ । ३ । ६६ ।) इति तिङ्निदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुचमाह नराशंसमिति । इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रव-र्त्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वये आह्वयामि । कीट-शमग्निं प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं, हविषो निष्पादकम् । नराशंसमित्यत्र, नराशब्दो नृनयइत्यस्मादवन्तः, प्रत्ययस्य पित्वाद्धा-तुस्वर एव शिष्यते, शंसत्यस्मिन्निति शंसः, हलश्च (पां ३ । ३ । १२१ ।) इत्यधिकरणे घञ्, नराणां शंस इति समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इति पूर्वो-त्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः, अतएव वनस्पत्यादिषु पाठान्नराशब्दस्य दीर्घत्वम् । इह, इदमो हः (पां ५ । ३ । ११) इति हः प्रत्ययः, इदम इष्, (पां ५ । ३ । ३ ।) इति इष्देशः, प्रत्ययस्वरः । प्रियं प्रीणा-तीति प्रियः, इगुपधञाप्रोक्तिरः कः (पां ३ । १ । १३५ ।) इति कः प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन्, ऊडिदमित्यादिना विभक्त्येवदात्तत्वं । ह्वये, निघातः । मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुक्तं, बङ्गप्रोक्तौ पूर्वपदप्रकृति-

१ ४ १ अग्ने सुखतमे रथे देवां ईलित आवंह ॥

असि होता मनुर्हितः ॥

खरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं, हविष्करोतीति हविष्कृतं, क्षिपि, ऋक्स्यपितिकृति तुक् (पां ६ । १ । ७१ ।) इति तुक्, नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्थस्य (पां ८ । १ । ४५ ।) इति घत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह अग्ने सुखतमइति । इट्शब्दाभिधेय हे अग्ने, ईलितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिदग्रे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमावावह, इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुं ईलित इति विशेषणं । मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण, मनुष्येण-वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि । सुखतमे, सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप्, तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपोलुक्-त्तव्य इति लुक्, अतिशयेन सुखः सुखतमः, तमपोऽनुदात्तात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे, रमु क्रोडायां, रमन्तोऽस्मिन्निति रथः, हनि कुघिनीरमिकाश्विभ्यः कथन्निति कथनप्रत्ययः, एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इति इट्प्रतिषेधः, अमुदात्तोऽपदेशे (पां ६ । ४ । ३७ ।) इत्यादिना मकारलोपः, निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईलितः, ईडस्तुतौ, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति क्तः, इडागमस्तस्यागमा अमुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं, प्रत्ययस्वरः । देवां, देवानिति नकारस्य संहितायां, दीर्घादटिसमानपाद इति खत्वं, आतोऽटिनिव्यं (पां ८ । ३ । ३१ ।) इत्याकारस्य सानुनासिकभावः, भोभगो अघो (पां ८ । ३ । १७ ।) इत्यादिना रोर्यत्वं, तस्य, लोपः शाकल्यस्य (पां ८ । ३ । १६ ।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति । आ, निपातत्वादाद्युदात्तः । असि, अस भुवि, लटः सिप्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपोलुक्, तासख्यौलोपः (पां ७ । ४ । ५० ।) इति सकारस्य लोपः, हेता, ताच्छील्ये टन्, सौ, ऋदुश्रगस्युबदंशो, (पां ७ । १ । ६४ ।) इत्यादिना अगङ्, छित्त्वादन्तादेशः, अमुनृच्-खङ् (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्यादिना उपधादीर्घः, हाच्चादिलोपन-लोपौ, निच्चादाद्युदात्तः । मनुर्हितः, मन्यत इति मनुः, मनश्चाने, षड्स्त्रिष्टिचप्यसि वसिहनि क्षिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युः प्रत्यय औत्वा-

१५१ स्तृणीत बहिरानुषगृहृतपृष्ठं मनीषिणः

यत्रामृतस्य चक्षणं ॥

दिक्, तत्र निदिद्यनुष्टेर्निन्वादाद्युदात्तः । हितः, दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः, दधातेर्हि (पां ७।४।४२।) इति हिरादेशः, मनुना-
हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने, सुपांसुक् (पां ७।१।३६।)
इत्यादिना स्त्रियादेशस्तस्य स्त्वं, सुलुगभावश्चान्दसः, तृतीया कर्मणि
(पां ६।२।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

यच्चमोमृचमाह स्तृणीत बहिरिति । हे मनीषियो बुद्धिमन्तः
त्वजो, बहिरास्तरणीयं दर्भं स्तृणीत वेदेष्टव्यं चादयत, अत्रापि
बहिर्नामकोऽग्निः स्थले । कीदृशं बहिरास्तरणीयं आनुषक् अनुक्रमेण
सक्तं परस्परं सम्बद्धं । पुनः कीदृशं दृतपृष्ठं दृतपूर्वानां खुवां बहिर्धा-
सादितत्वात् दृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बहिर्घ स्तृणतपृष्ठं, यत्र यस्मिन्
बहिर्घि अमृतस्य अमृतसमानस्य दृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति, यद्वा
अमृतस्य मरणरहितस्य देवस्य बहिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति, तद्वा-
हिस्तृणीतेति पूर्ववाच्यः । स्तृणीत, स्तृञ् आच्छादने, लोट्, मध्यमपुरु-
षस्य बज्रवचनं, लोटोलङ्वत् (पां २।४।८५।) इति लोटो लङ्ङावः,
तस्य स्थमिपान्तास्तन्नामः (पां ३।४।१०९।) इति यस्य तादेशः,
अग्नादिभ्यः आ (पां ३।१।८२।) इति आ, ईहल्यघोः (पां ६।
४।११३।) इतीत्वं, ऋवर्साच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन स्त्वं,
धादीनां ऋस्वः (पां ७।३।८०।) इति धातोर्ऋस्त्वं, सतिश्लिखर-
बन्धोयस्त्वमन्यविकरयोभ्य इत्यतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरयोदात्तत्वं । बहिः,
बृहेर्नक्षोपश्चेति इस्प्रत्ययनक्षोपौ, प्रत्ययस्वरः । आ समन्तादनुष-
ङ्गतीत्यानुषक्, घञ्ज सङ्गे, धात्वादेः घः सः (पां ६।१।६४।) इति
घस्य सत्वं, क्षिप्च (पां ३।२।७६।) इति क्षिप्, अनिदितांहलः
(पां ६।४।२४।) इति नक्षोपः, आङ्ग्वोरपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः, गति-
समासः, उपसर्गात्सुनोति (पां ८।३।६५।) इत्यादिना घत्वं । दृत-
पृष्ठं, दृत्तरणदीप्तोः, निष्ठेति क्तः, प्रत्ययस्वरयोदात्तः, दृतयुक्तं पृष्ठ-
मस्येति बज्रग्रीवौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनीषिणः, आमन्वित-
निघातः । अमृतस्य, न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं, बज्रग्रीवौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्यु-

१६१ विश्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसञ्चतः १

अद्या नूनं च यष्टवे ॥ २४ ॥

त्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, नञोजरमरमित्रमृताः (पां ६।२।११६।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्षुः, चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, बागभि-
व्यक्तिवाची धातुरिच्चाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति, ल्युट् च (पां ३।३।
११५। इति भावे ल्युट्, योरणादेशः, तस्याङ्धातुकत्वात्, चक्षिङ्
ख्याञ् (पां २।४।५४।) इति ख्याञादेशे प्राप्ते, असनयोश्चेति-
वार्तिकेन प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

षष्ठ्यमृचमाह विश्रयन्तामिति । द्वारो यज्ञशालाद्वाराणि विश्र-
यन्तां कवाटोद्घाटनेन विप्रियन्तां । कीदृश्यो द्वारः, ऋतावृधः, ऋतस्य
सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः, देवीर्द्योतमानाः । असञ्चतः, अस-
ञ्चन्त्यः, उद्घाटनेन न प्रवेष्टुं पुरुषसङ्गरहिताः । यद्वा असञ्चतः प्रवेष्टु-
पुरुषरहितान् यत्र गृहान् तत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्यः, एतत्स-
ञ्चिका अग्निविशेषमूर्त्तयो विश्रयन्तां विश्लेषेण सेवन्तां, द्वारसेवया
तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते, अद्य अस्मिन्दिने नून-
मवश्यं यष्टवे यष्टुं, चकारादिनान्तरेष्वपीति द्रष्टव्यं । ऋतावृधः, ऋतं
वर्द्धयन्तीत्यर्थे वृधरन्तर्भावितव्यर्थात्, क्षिप् च (पां ३।२।७६।)
इति क्षिप्, उपपदसमासः, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।११७।)
इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, वृधिर्यातुस्वरैणोदात्तः, ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन स एव शिष्यते । देवीः, वाक्चन्दसि (पां ६।१।१०६।) इति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात् पचाद्यजन्तात्, पुंयोगादाख्यायां (पां
४।१।४।) इति ङीष्, प्रत्ययस्वरैणोदात्तः, विभक्त्या सङ्ग, एकादेश
उदात्तेनोदात्तः (पां ८।२।५।) इत्युदात्तः । असञ्चतः, यज्ञ षसज-
गतौ, जकारस्य व्यत्ययेन चकारः, लटः प्रचादेशः, द्वाराभावे न
विद्यन्ते षसन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वशादिषु तान् असञ्चतः । अद्य,
अस्मिन् काल इत्यर्थे, सद्यः परत् (पां ५।३।२९।) इत्यादिना द्यप्रत्य-
यान्तो निपातितः, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १।१।३८।) इत्यव्य-
यसञ्ज्ञकत्वात् परस्या विभक्तैर्लुक्, प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः, संज्ञितायां,
अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।११७।) इति दीर्घत्वं । नूनं, एव-
मादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वं । यष्टवे, यज्ञे, तुमर्थे से सेनसेऽस्मै

१७१ नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उपह्वये ।

इदं नो बहिरासदे ॥

१८१ ता सुजिह्वा उपह्वये होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥

क्वसे क्वसेनध्यै अध्येन् कध्यै कध्यैन् शध्यै शध्यैन् तवै तवेङ् तवेनः (पां १। ४। ६।) इति तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः, ब्रह्मादिना घत्वं, निच्वादाद्यु-
दात्तः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह नक्तोषासेति । नक्तशब्दः, उघसशब्दश्च
जौक्तिककालवाचिनौ, इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्त्तिद्वये प्रयु-
ज्येते, नक्तोषासा नक्तोषानामिके वह्निमूर्त्ती अस्मिन् प्रवर्त्तमाने
यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामः, किमर्थं नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामा-
स्तोत्रं वह्निर्दर्ममासदे आसक्तुं प्राप्तुं । कीदृशौ मूर्त्ती, सुपेशसा, शोभन-
रूपयुक्ते । पुनः कीदृशे नक्तोषासा, नक्तोषासश्च नक्तोषासा, प्रथमा-
द्विवचनस्य, सुपांसुलुक् (पां ७। १। ३६।) इत्याकारः, मलोपोपधा-
दीर्घा छान्दसौ, देवतादन्ते च (पां ६। २। १४१।) इति पूर्वोत्तरपदयो-
र्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वं । सुपेशसा, शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते, पूर्वव-
दाकारः, पेशशब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः, बज्रब्रीहौ, नञ् सुभ्यां (पां
६। २। १७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यापवादत्वेनाद्युदात्तत्वं, ह्यचश्च-
न्दसि (पां ४। १। १५०।) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन्, ऊडि-
दस्यदाद्यप्पुम् (पां ६। १। १७१।) इति विभक्तिरुदात्ता । आसदे,
घट्त्वविशरणगत्यवसादनेषु, धात्वादेः घः स (पां ६। १। ६४।) इति
घस्य सत्वं, आङ्पूर्वादस्मात् सम्पदादिभ्यो भावे क्तिप्, प्रादिसमासः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह ता सुजिह्वाविति । तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्
प्रसिद्धार्थवाचो, ता तौ याज्ञिकप्रसिद्धौ दावभौ उपह्वये आह्वयामि,
नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यज्ञतां, तावुभौ यजतामनुत्कृतां । कीदृशौ
तौ सुजिह्वा, शोभनजिह्वेपेतौ, प्रियवचनौ, शोभनज्वालौ वेत्यर्थः ।
होतारा, होमनिष्पादकौ । दैव्या दैव्यौ देवसम्बन्धिनौ, अतएवमावधी-
दैव्यहोत्रनामकौ । कवी मेधाविनौ । ता, तौ, द्वितीयाद्विवचनस्य,

१६१ इला सरस्वती मही तिष्ठो देवीर्मयोभुवः ।

बर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥

सपांसु नुगित्वाकारः, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सजिह्वा, शोभना जिह्वा ययोस्तौ, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं, पूर्व-
वदेकादेशस्वरः, संहितायामावादेशः, तस्य, लोपः शाकल्यस्येति लोपः ।
होतारा, जुहोतेस्तृन्, द्विवचने, ऋतोऽडिसर्वनामस्थानयोः (पां
७ । १ । ११० ।) इति गुणः, असृन् ष्वस्वस्वमसृन् ष्वस्वस्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व-
प्रशास्तृणां (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्युपधादीर्घः, पूर्ववदाकारः, नित्वा-
दाद्युदात्तः । देव्या, देवानामिमौ, देवाद्यज्जावितिसूत्रवार्त्तिकेन
यञ्, यस्येति च (पां ६ । ४ । १४८ ।) इत्यकारलोपः, श्रित्वादिर्निष्त्वं
(पां ६ । १ । १६७ ।) इति जित्वादाद्युदात्तः, पूर्ववदाकारः । यक्षतां,
यजतां, लेटि शपि परतः, सिब्वज्जलं लेटि (पां ३ । १ । ३४ ।) इति
बज्जलग्रहणात् सिप्, कुत्वचर्त्वघत्वानि ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह इला सरस्वती महीति । अत्र महीशब्दो मङ्ग-
त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे, अन्येष्वाप्रीसुक्तेषु सदृशेषु इला सरस्वती-
भारतीत्याम्नातत्वादिलाशब्दाभिधेया वज्रमूर्त्तयस्त्रिखो देवीर्दीप्य-
माना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीदन्तु प्राप्नुवन्तु । कोट्यो मूर्त्तयः, मयो-
भुवः, सुखोत्पादिकाः । अस्त्रिधः, शोषेण क्षयेण वा रक्षिताः । इला,
ईडस्तुतौ, कान्दसं ऋस्वत्वं, क्षिप्, धातुस्वरः, आपश्चैव हलन्तानां यथा
वाचा दिशा निशेति टाप् । सरस्वती, असुन्नन्तो नित्वादाद्युदात्तः,
तदस्यास्तीति मतुप्, अदुपधत्वाद्धत्वं, तसौमत्वर्थे (पां १ । ४ । १६ ।) इति
भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्गुत्वाद्यभावः, उगितश्च (पां ४ । १ । ६ ।)
इति डीप्, मतुप् डीपो पित्वादनुदात्तौ । मही, मङ्गतीशब्दे तकार-
लोपश्चान्दसः, यस्येति च (पां ६ । ४ । १४८ ।) इत्यकारलोपः, उदा-
त्तनिष्ठस्त्रिखरेण डीप् उदात्तत्वं । त्रिखः, त्रिशब्दाज्जसि, त्रिचतुरो-
खियान्तिष्ठचतष्ट (पां ७ । २ । ६६ ।) इति त्रिखादेशः, अचिरऋतः
(पां ७ । २ । १०० ।) इति रेफादेशः, तिष्ठभ्यो जसः (पां ६ । १ ।
१६६ ।) इति जस उदात्तत्वं । देवीः, देवानां पद्भ्यो देव्यः, पुंयोगा-
दाख्यायां (पां ४ । १ । ४८ ।) इति डीष्, यस्येति च (पां ६ । ४ ।
१४८ ।) इत्यकारलोपः, प्रत्ययस्त्रिखरेण डीष् उदात्तत्वं, जसि, दीर्घो-

११०१ इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुपद्वये १

अस्माकमस्तु केवलः ॥

असि च (पां ६।१।१०५।) इति निविडं दीर्घत्वं, वाक्छन्दसि (पां ६।१।१०६।) इति पक्षेऽभ्यनुच्चायते । मयोभुवः, मीज् हिंसायां, हिनस्ति दुःखमिति मयः सुखं, यास्तद्भावयन्तीति मयोभुवः, अन्तर्भावितवर्थाद्भुवः क्षिप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः, वृद्धे-र्नलोपश्चेति इसिप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । सीदन्तु, षट् विशरणगतव-सादनेषु, पात्रा भ्रा स्यान्नादाण् (पां ७।३।७८।) इत्यादिना सीदा-देशः । अखिधः, खिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा सम्प्रदादिभ्यो भावे क्षिपि गञा बङ्ग्रीहिः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ६ ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोऽनुवाक्या इह त्वष्टारमग्रियमिति, शंयुवा-काय सम्प्रेषित इति खण्डे सूत्रितं, सन्ते पर्यासि समुयन्तुवाजा इह त्वष्टारमग्रियमिति, तामेतां पुरोऽनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह इह त्वष्टारमग्रियमिति । त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युपप्लवे । कोटुशं अग्रियं श्रेष्ठं, विश्वरूपं बङ्गविधिरूपायेतं । सोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु, इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः । त्वष्टारं, तद्धू त्वद्धू तनूकरणे, ढन्, स्वरतिसृतिस्त्रयति धृजृदितो वा (पां ७।२।४४।) इति इडभावपक्षे, स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च (पां ८।२।२६।) इति ककारलोपः, युत्वं, द्वितीयैकवचने, ऋतोऽडि सर्वनामस्थानयोः (पां ७।३।११०।) इति गुण्ये, अमृन् (पां ६।४।११।) इत्यादिना उपधाया दीर्घः, ढनो निच्वादाद्युदात्तत्वं । अग्रियं, अग्रादित्यनुवृत्तौ, षक्त्रौ च (पां ४।४।११७।) इति घः प्रत्ययः, आयज्ञेयीनीययः (पां ७।१।१।) इत्यादिना घकारस्य इयादेशः, यस्येति च (पां ६।४।१४८।) इत्यलोपः, आयन्नादिभ्यु व्यपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धार्थमिति व्यपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्त-त्वात्, नवा क्वचित्करणादिति भाव्यात् घचञ्चित्वादनोदात्तत्वं । विश्वरूपं, विश्वानि रूपाणि त्वष्टुवत्यन्नत्वेन यस्य, त्वष्टा वै पशूनां मिथुनाणां रूपकृदिति श्रुतेः, विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वे प्राप्ते, बङ्ग्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६।२।१०६।) इति

११११ अवसृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः १

प्रदातुरस्तु चेतनं ॥

११२१ स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे १

तत्र देवा उपह्वये ॥ २५ ॥

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । अस्माकं, अमु क्षेपणे, युव्यसिभ्यां मदिगिति मदिक् प्रत्यय औणादिकः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः, षष्ठीबहुवचनमाम्, अत्र परमपि, योऽचि (पां ७ । २ । ८६ ।) इति यत्वं बाधित्वा, नित्यत्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च, साम आकम् (पां ७ । १ । ३३ ।) इति आम् आकमादेशे कृते, अनादेश इति निषेधेन यत्वाभावात्, शेषे लोपः (पां ७ । २ । ६० ।) इति दकारलोपे अकारान्तत्वेन पश्चात् प्राप्तस्यापि सुटः साम इति निर्देशे स्थानिन्यन्तर्भावेन निवृत्तिः, एवमर्थ एव हि साम इति समुट्कनिर्देशः । केवलः, वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह अवलज्जेति । हे वनस्पते, एतन्नामकाग्ने देव, हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवलज्ज समर्पयेत्यर्थः, प्रदातुर्यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु । वनस्पते, आमन्वितनिघातः । देव, पादादित्वान्न निघातः, षाष्ठिकमामन्वितायुदात्तत्वं । हविः, अचि शुचि ऊरुपि कृदि कृदिभ्य इसिरिति इसिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । दातुः, ददातेस्तृच्, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः, डसि, ऋतउत् (पां ६ । १ । १११ ।) इत्युत्त्वमेकादेशः, रपरत्वं, रात्स्य (पां ८ । २ । २४ ।) इति सलोपः, एकादेशस्वरैरौकार उदात्तः । चेतनं, चित्ती सञ्ज्ञाने, करणे ल्युट्, योरनादेशः, लघूपधगुणः, लिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह स्वाहा यज्ञमिति । स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन्, एतन्नामकमग्निविशेषं कक्षयति, तदग्निस्मृपादितं यज्ञं इन्द्रायैन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत, तत्र यज्ञे देवान् उपह्वये । कृणोतन, कृवि हिंसाकरणयोश्च, इदित्वाङ्गम्, लोपप्रथमपुरुषबहुवचनस्य, तस्यस्यमिपां ताम् तम् तामः (पां

चतुर्दशब्रह्मं ॥

१ १ १ एभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये ।
देवेभिर्याहि यक्षि च ॥

३।४।१०१।) इति तादेशः, तप्तनप्तनधनाञ्च (पां ७।१।४५।)
इति तनवादेशः, अपि प्राप्ते, धिन्विक्कण्योरच (पां ३।१।८०।)
इत्युप्रत्ययः, तत्प्रयोगेन वकारस्य चाकारस्तस्य, अतो लोपः (पां ६।
४।४८।) इति लोपस्तस्य, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १।१।
५७।) इति स्थानिवद्भावात्कारस्य लघूपधगुणो न भवति, तनपः
पित्त्वेनाडित्वादुकारस्य गुणः । इन्द्राय, इदि परमैश्वर्यं इति धातोः,
ऋषेन्द्राग्रेत्यादिना रन्प्रत्यय औणादिकः, जित्त्वादाद्युदात्तः । यज्वनः,
यजदेवपूजा सङ्कृतिकरणदानेषु, सुयजोऽङ्गनिप् (पां ३।२।१०३।)
इति ङ्गनिप्, डसि भसञ्ज्ञायां अलोपे प्राप्ते, नसंयोगादमन्तात्
(पां ६।४।१३७।) इति निषेधः, ङ्गनिपः पित्त्वेन धातुस्वर एव
शिष्यते । गृहे, गृह उपादाने, गृहे कः (पां ३।१।१४४।) इति
कप्रत्ययः, गृह्यया (पां ६।१।१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, पर-
पूर्वत्वं । देवानुपेत्यत्र संहितायां, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।
६।) इति नकारस्य खत्वं, अतोऽटिनिवत्वं (पां ८।३।२।) इत्या-
कारः सानुनासिकः, भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽग्नि (पां ८।३।
१७।) इति यत्वं, तस्य, लोपः शाकल्यस्य (पां ८।३।१६।) इति
लोपः ॥ १९ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

एभिरग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य सूक्तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत्,
तच्च सूक्तं बज्रदेवताकं, अतएवानुक्रम्यते एभिर्वैश्वदेवमिति । विनि-
योगस्तु बृहद्वादशाहस्य प्रथमे छन्दोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे एभि-
रग्ने दुवो गिर इति सूक्तं, तथा च सूत्रितं, अथ छन्दोमाः समुद्रा-
दुर्मिरित्युपक्रम्य एभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवं तत्, तत्र प्रथमा-
मृचमाह एभिरग्न इति । हे अग्ने, एभिरस्मिन् पक्षे सम्भावितैर्वि-
श्वेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां
परिचर्यां, गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीञ्च प्रति आयाहि आगच्छ, आगत्य
यक्षि च यज च । एभिः, पूर्ववन्निर्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शात्,

१२१ आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः॥ देवेभिरग्न आगहि ॥

इदमोऽन्वादेशेऽग्ननुदात्तस्तृतीयादौ (पां २ । ४ । ३२ ।) इत्यग्ननुदात्तः, शित्वात्सर्वादेशः, नेदमदसोः (पां २ । १ । ११ ।) इति भिस ऐसा-
देशाभावः, विभक्तिरनुदात्तैव, न च ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदा-
त्तत्वं, तत्रान्तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः, नब्विषयस्यानिघन्तस्ये-
त्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः, विश्वशब्दे, विश्वेः कन्निति कानन्तो निच्वा-
दाद्युदात्तः, बज्जलं कन्दसीति भिस ऐस् न भवति, बज्जवचने भल्येत्
(पां ७ । ३ । १०३ ।) इत्येत्वं । सोमपीतये, सोमशब्दः, अर्त्तिस्तुलि-
त्यादिनामन्नन्तो निच्वादाद्युदात्तः, सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोम-
पीतित्तस्मै, तादर्थं चतुर्थी । देवेभिः, बज्जलं कन्दसीति भिस ऐसा-
देशाभावः, बज्जवचने भल्येदित्येत्वं । यत्ति, यजेर्लोठः सिप्, बज्जलं
कन्दसीति शपोलुक्, ब्रश्च भस्ज (पां ८ । २ । ३६ ।) इति षत्वं, षटोः
कः सि (पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, सेर्हिरादेशश्चान्दसत्वान्न भवति,
सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ॥ १ ॥

द्वितीयान्तचमाह आ त्वा कण्वेति । हे विप्र मेधाविब्रम्हे, कण्वा
मेधाविन ऋत्विजः, त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वां, अहूषत आहूयन्ति, तथा ते
धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणन्ति कथयन्ति, अतो हे अग्ने, देवेभिर्देवैः
सह आगहि आगच्छ । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसङ्ख्येकेषु मेधावि-
ऋत्विङ्नामसु कण्वा ऋभुरिति पठितं । त्वा, त्वामौद्वितीयायाः
(पां ८ । १ । २३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वा, कण् शब्दार्थः,
अग्न्यु प्रुषि णटि कणि खटि वशिभ्यः कन्निति कान्प्रत्यय औणादिकः,
निच्वादाद्युदात्तः । अहूषत, ज्ञेज्स्पर्द्धायां शब्दे च, कन्दसि लुङ् लुङ्-
णिटः (पां ३ । ४ । ६ ।) इति वर्त्तमाने लुङ्, छित्वादात्मनेपदं,
भस्य, आत्मनेपदेऽध्वनतः (पां ७ । १ । ५ ।) इत्युदादेशः, ज्ञेः सिच्,
एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । १ । १० ।) इतीदृप्रतिषेधः, बज्जलं
कन्दसीति सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, हलः (पां ६ । ४ । २ ।) इति
दीर्घत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । ३ । ५० ।) इति षत्वं, चान्दसत्वा-
दुकारस्य न गुणः, अडागमः । गृणन्ति, गृण्शब्दे, णटो भि, भोऽन्ताः (पां
७ । १ । ३ ।) इति भस्यान्तादेशः, क्वादिभ्यः आ (पां ६ । १ । ८१ ।)

१३१ इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मारुतं गणं ॥

इति आ, प्रादीनां ऋस्वः (पां ७।३।८०।) इति धातोर्ऋस्वत्वं, आभ्यस्तयोरातः (पां ६।४।१२।) इत्याकारलोपः, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन णत्वं, तिङ्स्वर एव शिष्यते। विप्र, आभ्यन्वित-निघातः । ते, अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ, तेमयावेकवचनस्य (पां ८।१।२२।) इति षष्ठास्ते इत्यादेशः । देवेभिः, क्वान्दस येसाभावः । गहि, गस्तृ, खस्तृ गतौ, लोटः सिप्, सेह्यपिच्च (पां ३।४।८७।) इति सेह्यरादेशः, कर्त्तरिष्प् (पां ३।१।६८।) इति षप्, तस्य, बङ्गलं क्वान्दसीतिलुक्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६।४।३२।) इत्यादिना मकारस्य लोपः, तस्य, असिद्धवदत्राभात् (पां ६।४।२२।) इत्य-सिद्धत्वात्, अतोहेः (पां ६।४।१०५।) इति हेर्लुङ् भवति ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह इन्द्रवायू बृहस्पतिमिति । इन्द्रादिदेवान्, मारुतं मरुतां वायूनां सम्बन्धिनं गणञ्च, हे अग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्त्तते । इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू, देवताद्वन्द्वे च (पां ६।३।२६।) इति प्राप्तस्यानङः, उभयत्र वायोः प्रतिषेधा वक्तव्य इति वार्त्तिकेन प्रति-षेधः, देवताद्वन्द्वे च (पां ६।२।१४१।) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृति-स्वरत्वे, नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ (पां ६।२।१४२।) इति निषेधः, समासान्तोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं, तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयो-रभिधेययोः सुट् तलापो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन तलोपः सुडागमश्च, बृहच्च्ब्रमाद्युदात्तं केचिद्वर्त्तयन्तीति वामनः, पा रक्षणे, पातीति पतिः, पातेर्ङितिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरैणाद्युदात्तः, समासे, उभे वन-स्यत्यादिषु युगपत् (पां ६।२।१४०।) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मित्रा, द्वितीयायाः, सुपांसुलुगित्यादिना विभक्तो राजादेशः । चित्वा-दन्तोदात्तत्वं । आदित्यान्, दितेरपत्यानि आदित्याः, दिव्यदित्या-दित्यपत्युत्तरपदास्तयः (पां ४।१।८५।) इति ण्यः प्रत्ययः, प्रत्यय-स्वरः । मारुतं, मरुतां विकारः, अनुदात्तादेशे (पां ४।३।१४०।) इत्यञ्, जित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

१४१ प्र वो भ्रियन्त इन्द्रवो मत्सरा मादयिष्णवः ।

द्रप्सा मधुश्चमूषदः ॥

१५१ ईलते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तवर्हिषः ।

हविष्मसो अरद्धतः ॥

चतुर्थीमृचमाह प्र वो भ्रियन्त इति । हे इन्द्रादिदेवाः, वो युष्मदर्थं-
मिन्द्रवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेण सम्पाद्यन्ते । कीदृशाः, मत्सरा-
स्तृप्तिकारकाः । मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मण इति याज्ञः ।
मादयिष्णवः, हर्षहेतवः । द्रप्सा विन्दुरूपाः । मध्वः, मधुराः । चमूषदः,
चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः । प्र, व्यवहिताश्च (पां १ । ४ । ८२ ।)
इति व्यवहितप्रयोगः । भ्रियन्ते, भ्रजयन्ति, रिङ्प्रत्ययलिङ्ग (पां
० । ४ । २८ ।) इति रिङादेशः, ह्रजो वा, ह्रजोर्भञ्जन्दसीति ह्रजा-
रस्य भकारः । इन्द्रवः, उन्दो लोदने, उन्दन्ति पात्राणीति, निदि-
त्यनुवृत्तौ, उन्देरिच्चादेरिति उपप्रत्यय सौष्णादिकः, आदेरिच्चारश्च,
नित्वादाद्युदात्तत्वं । मत्सराः, मद वृत्तियोगे, चिदित्यनुवृत्तौ, ह्रधू-
मादिभ्यः क्तिदिति सरःप्रत्ययः, तितु च य सि सु सरकसेषु च
(पां ० । २ । ६ ।) इतीट्प्रतिषेधः, चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः,
मदी हर्षग्लेपनयोः, मदेर्णन्तात्, षोष्ठसि (पां ३ । २ । ११७ ।)
इतीष्णच्, षोरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति णिलोपे प्राप्ते अद्या-
मन्ताज्वात्येतिष्णुषु (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति अद्यादेशः, चित्त्वादन्तो-
दात्तः । मध्वः, मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः, मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुंलि-
ङ्गत्वं, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया, जसि च (पां ० ।
३ । १०६ ।) इति गुणो न भवति । चमूषदः, चमु क्मु जम् अदने, चम्यते
भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्वः, कृषि चमीत्यादिना उः प्रत्यय सौष्णादिकः,
तत्र सीदन्तीति चमूषदः, सत्सूक्ष्मि (पां ३ । २ । ६१ ।) इत्यादिनाक्लिप्,
स्यामादेराकृतिगणत्वात् षत्वं, ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ईलते त्वामिति । हे अग्ने, त्वामीकते ऋत्विजः
क्षुवन्ति । कीदृशाः, अवस्यवः, अवनं रक्ष्यं तज्जेतुन् देवानिच्छन्तः ।
कण्वासो मेधाविनः । वृक्तवर्हिषः, आक्षरवार्थं किमदभोः । हविष्मसो
हविर्मुक्ताः । अरद्धतः, अक्षय्यत्कारः । ईलते, ईडकृतौ, अनुदात्तेत्वा-

१६१ घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वद्वयः ।
आ देवान्त्सोमपीतये ॥ २६ ॥

लोटो भ, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्,
आत्मनेपदव्यनतः (पां ७ । १ । ५ ।) इति भस्यादादेशः, टित आत्म-
नेपदानां टेरे (पां ३ । ४ । ६६ ।) इति टेरेत्वं, तास्यनुदात्तेत् (पां
६ । १ । १८६ ।) इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्जातुस्वरः
शिष्यते । अवस्यवः, अवन्तीत्येवा देवास्तानतिशयेनेच्छन्ति, सुप
आत्मनः क्यच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति क्यच्, कचि च (पां ७ । ४ ।
३३ ।) इति ईत्वं न भवति, न कृन्दस्यपुत्रस्य (पां ७ । ४ । ३५ ।)
इति निषेधात्, सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्य इति वार्त्ति-
केन सक्, क्वाच्छन्दसि (पां ३ । २ । १७० ।) इति उपत्ययः, अतो लोपः
(पां ६ । ४ । ४८ ।) इत्यकारस्य लोपः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वं ।
कण्वासः, कण्वाशब्दार्थे, कण्वन्ति ध्वनन्ति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा
ऋत्विजः, अशू प्रुषि लठीत्यादिना क्तन्प्रत्यय औगादिकः, नित्वादा-
द्युदात्तः, आञ्जसेरसक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसक् । यत्तवर्हिषः,
यत्तमुक्तं, बज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविघ्नन्तः, हविरेषामस्तीति
हविघ्नन्तः, तसौमत्वर्थे (पां १ । ४ । १६ ।) इति भवेनापदत्वान्न खत्वं ।
अरङ्गृतः, अलङ्कृर्लन्तीत्यलङ्कृतः, क्षिप् च (पां ३ । १ । ७६ ।) इति क्षिप्,
ऋक्स्य पितिकृति तुक् (पां ६ । १ । ७१ ।) इति तुक्, कपिलादीनां
सञ्ज्ञाकृन्दसोर्वा लोरत्वमापद्यते, इति लकारस्य रेफादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीम्वचमाह घृतपृष्ठा इति । हे अग्ने, त्वा त्वां ये अश्वा रथेन
वहन्ति । कीदृशाः, घृतपृष्ठाः, पुष्टाङ्गत्वेन दीप्तपृष्ठाः । मनोयुजः, मनः
सङ्कल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः । वज्रयो वोढारः । तैरश्वैः सोमपीतये
सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः । घृतपृष्ठाः, घृ क्षरणदीप्ति-
कान्तिगतिषु, घृतं दीप्तं पृष्ठं येषान्ते घृतपृष्ठाः, घृतशब्दः प्रत्ययस्वरे-
रान्तोदात्तः, बज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनोयुजः, मनसा युञ्जत
इति मनोयुजः, ऋत्विग्दृक्खगिदगुष्णिगच्चयुजिक्कुञ्चाच्च (पां ३ ।
२ । ५६ ।) इति क्षिन्प्रत्ययः, कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वां, त्वामौ-
द्वितीयायाः (पां ८ । १ । २३ ।) इत्यनुदात्तस्वादेशः, वहन्ति, शप्ति-
योरनुदात्तत्वाद्जातुस्वरः, यदुत्तयोगामिघाताभावः । वज्रयः, निदि-

१७१ तान्यजत्रां ऋतावृधोऽग्रे पत्नीवतस्कृधि १

मध्वः सुजिह्व पायय ॥

त्यनुवृत्तौ, वहिश्चिश्चयुग्लाह्वात्वरिभ्यो निदिति निः प्रत्यय औणादिकः, तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । आ देवान्त्वोमपीतये, सोमपीतये, उक्त-पूर्वमिति । सकारेपरतो नकारस्य संहितायां, नञ् (पां ८ । ३ । ३० ।) इति धुडागमः, खरि च (पां ८ । ४ । ५५ ।) इति चत्वं, चयो-द्वितीयाः श्रिपौष्करसादेरिति वाच्यमिति वार्त्तिकेन द्वितीयस्यकारः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह तान्यजत्रानिति । हे अग्ने, तानिन्द्रादीन् देवान् यजत्रान् यजनीयान्, ऋतावृधः, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा बर्द्धकान्, पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधि कुरु । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत, मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान् पायय । यजत्रान्, अमि नन्ति यजि बन्धि पतिभ्योऽत्रन्निति यजेरत्र न्प्रत्यय औणादिकः । ऋतावृधः, वृधु-वृद्धौ, अन्तर्भावितवर्ण्यात्, क्षिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, वृधेर्धातुस्वरः समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने, पादादित्वा-न्नामन्वितनिघातः, षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः, पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (पां ४ । १ । ३३ ।) इति डीप्, इकारस्य च नकारः, ता एषां सन्तीति मतुप्, कन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।) इति वत्वं, पतिशब्दो डति-प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः, डीप् मतुपोरनुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । कृधि, कृजो लोटः सिप्, सेह्यपिच्च (पां ३ । ४ । ८७ ।) इति सेह्यरादेशः, बड्जं कन्दसीति विकरणलुक्, श्रु श्रृणु पृ कृ वृभ्यश्चकन्दसि (पां ६ । ४ । १०२ ।) इति हेह्यरादेशः, हेह्यत्वाद्गुणाभावः, । मध्वः, उक्त एव । सुजिह्व, आमन्वितनिघातः । पायय, पा पाने, पिबन्तं प्रयुङ्क्त इत्यर्थे, हेतुमति च (पां ३ । १ । २६ ।) इति णिच् । शाक्कासाक्का व्यावर्णां युक्, (पां ७ । ३ । ३७) इति युक्, पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वे, अतएवाव्यवधायक-त्वान्मध्व इत्यपेक्ष्य, तिङ्ङ तितुः (पां ८ । १ । २८) इति निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह ये यजत्रा इति । ये देवा यजत्रा यद्यथास्तथा ये देवा ईशाः स्तुत्यास्ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते याज्ञे वा, हे अग्ने, ते त्वदीयथा जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबन्तु ।

- १८१ ये यजत्रा य ईयास्ते ते पिबन्तु जिह्वया ।
 मधोरग्रे वषट्कृति ॥
 १८१ आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विष्णां देवां उषर्बुधः ।
 विप्रो हेतेह वक्षति ॥

यजत्रा इति गतं । ईयाः, ईडस्तौ, ऋहलोर्णत् (पां ३ । १ । १२४ ।)
 इति ण्यत्प्रत्ययः, तित्त्वरिते प्राप्ते, ईडवन्दृशंसदुहां ण्यतः (पां ६ ।
 १ । ११४ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । ते, ते, इत्युभयत्र द्वितीयस्य ते इति शब्दस्य
 युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः, प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वमुक्तं ।
 अग्रे, आमन्त्रितनिघातः । वषट्कृति, करोतिः सम्पदादिभ्यो भावे
 क्तिप्, वषडित्यस्य करणं यस्मिन् याग इति बज्रव्रीहिः, वषडित्यस्य
 निपातत्वादाद्युदात्तत्वं, बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह, 'आकीं सूर्यस्येति । विप्रो मेधावी होता होस-
 निष्पादकोऽग्निः उषर्बुधः, उषः काले यागसमये यागगमनाय प्रबु-
 ध्यमानान् विम्बान् देवान् सूर्यस्य सम्बन्धिनो रोचनात्सर्गलोकादिह
 कर्मणि आकीं वक्षति आवहति । आकीं, निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य,
 सूर्यशब्दे, राजसूर्यसूर्यमृचोद्य (पां ३ । १ । ११४ ।) इत्यादिना
 क्यप्प्रत्ययान्तो निपातितः, क्यप् प्रित्वाद्भ्रातृखरेणाद्युदात्तः । रोच-
 नात्, रोचमानात्, रच दीप्तौ, अनुदात्ततत्त्वं हलादेः (पां ३ । २ ।
 १४६ ।) इति कर्त्तरि युच्, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इति चित्त्वादन्तो-
 दात्तत्वं । विम्बान्, विम्बशब्दे विशेः कन्निति कन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः ।
 उषर्बुधः, उषर्बुध्यन्त इत्युषर्बुधः, क्तिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति
 क्तिप्, धातुखरेण्येकार उदात्तः, समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 विप्र, ऋषेर्मेधादिना रन्प्रत्यय औणादिकः, निच्चादाद्युदात्तः । होता,
 ऋयतेष्ठाच्छीत्ये ढन्, बज्रं कन्दसीति सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणः,
 निच्चादाद्युदात्तः । इह, इदमो हः (पां ५ । ३ । ११ ।) इति हः प्रत्ययः,
 इदम इश् (पां ५ । ३ । ३ ।) इति इश्प्रत्ययः, इश्ः शित्वात् सर्वादेशः,
 प्रत्ययस्वरः । वक्षति, वह्नेः प्रार्थनायां लिङर्थे जेट्, तस्य तिप्, कर्त्त-
 रि शप्, शप्ति परतः, सिम्बज्जं जेटि (पां ३ । १ । १४० ।) इति सिप्,
 जत्वकत्वघत्वानि, तिडू तिङ इति निघातः ॥ ९ ॥

११०१ विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्र इन्द्रेण वायुना ।

पिबा मित्रस्य धामभिः ॥

११११ त्वं होता मनुर्हितोऽग्रे यज्ञेषु सीदसि ।

सेमं नो अध्वरं यज ।

अभिष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्वति, स्तोत्र-
मग्ने, शस्त्रादितिखण्डे सूत्रितं विश्वेभिः सोम्यं मध्वति याज्येति,
तामेतां याज्यां सूक्ते दशमीमचमाह विश्वेभिः सोम्यं मध्वति । हे अग्ने,
त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिन्द्रेण वायुना मित्रस्य सम्बन्धि-
भिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसम्बन्धि, मधु
मधुरं भागं पिब । विश्वेभिः, बज्रं कन्दसीति भिसरेसादेशाभावः ।
सौम्यं, सोममर्हति य इत्यनुवृत्तौ, मये च (पां ४ । ४ । १३८ ।)
इति यः प्रत्ययः, सोमस्य विकार इत्यर्थे, यस्मेति थ (पां ६ । ४ । १४८ ।)
इत्यन्याकारलोपः, प्रत्ययस्वरः । मधु, फलि पाटि नमि मनि जनाङ्गुक्
पटिनाकिधतस्मेति उः प्रत्यय औणादिकः, निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः ।
वायुना, क्व वा याजि मि खदि साध्यशुभ्य उस्मिति उण्प्रत्यय औणादिकः,
आतो युक् चिण्कृतोः (पां ७ । ३ । ३३ ।) इति युगागमः, प्रत्ययस्वरः ।
पिब, पापाने, लोटः सेर्हिरादेशः, शपि, पा ब्रा ध्रा स्यान्नादाण् (पां
७ । ३ । ७८ ।) इत्यादिना पिबादेशः, अतोहेः (पां ६ । ४ । १०५ ।)
इति हेर्लुक्, शपः पित्वाडातुस्वरः पादादित्त्वान्ननिघातः, द्युचोऽत-
स्तिङः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः, धामभिः, धाञ् धातोः,
आतो मनिन् (पां ३ । २ । ७४ ।) इति मनिन् प्रत्ययो नित्स्वरः ॥ १०॥
एकादशीमचमाह त्वं होतेति । हे अग्ने, मनुर्हितः मनुष्या होचा-
दिरूपेण मनुष्येण हितः सम्पादितो होता होमनिष्पादको यत्त्वं
यज्ञेषु सीदसि तिलसि, स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यच्च यज
निष्पादय । मनुर्हितः, मन्यत इति मनुः, जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ,
बज्रमन्यत्रापि उस्, अर्त्तिं यू वपीत्यादिना, निदित्यनुवृत्तौ नित्वा-
दाद्युदात्तः, हितः, धाञ् धातोः, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति क्तः
प्रत्ययः, दधातेर्हिः (पां ७ । ४ । ४२ ।) इति दधातेर्हिरादेशः, मनुष्या
हितो मनुर्हितः, कर्त्तृकरणे कृता बज्रं (पां २ । १ । ३२ ।) इति

१ १२ १ युष्वा क्षरुषी रथे हरितो देव रोहितः ।
ताभिर्देवां इहावह ॥ २७ ॥

समासः, कृत्स्नरापवादेन, तृतीयाकर्मणि (पां ६।२।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि, षट् लृट् विशरणगत्यवसादनेषु, लटः सिप्, शप्, पात्राध्मा (पां ७।३।७८।) इत्यादिना सीदादेशः, निघातः । सेमं, इत्यत्र संहितायां, सोर्चिजोपेचेत्यादपूरणं (पां ६।१।३४।) इति सोर्चोपे गुणः । अश्वरं, न विद्यते श्वरो यस्मिन् सोऽश्वरः, नञ् सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । गोअश्वरमित्यत्र संहितायां, एङः पदान्तादति (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वस्य प्राप्तं, प्रकृत्यान्तः पादमव्ययम् (पां ६।१।११५।) इति प्रकृतिभावान्नवर्त्तते ॥ ११ ॥

हादशीमृचमाह युष्वा होति । हे देवाग्ने, रोहितो रोहिष्कब्दाभिधेयास्त्वदीया बडवा रथे युष्म योजय, हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीर्बडवाः, अरुषीर्गतिमतीः । हरितः, हर्तुं रथारूढान् पुरुषान् नेतुं समर्थाः । ताभिर्बडवाभिरिहास्मिन् कर्मणि देवानावह । युष्म, युजिर्योगे, लोटः स्वरित्त्वादात्मनेपदं यास्, यासःसे (पां ३।४।८०।) इति यासः से आदेशः, सवाभ्यां वामौ (पां ३।४।६१।) इति वादेशः, रुधादिभ्यः अम्, बाङ्लकास्तुक्, कुत्वत्वे, प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः, संहितायां, ह्यचोऽतस्तिङः (पां ६।३।१३५।) इति दीर्घः । अरुषीः, ऋ गतौ, रन्ति गच्छन्तीत्यरुष्यो बडवाः, ऋहनिभ्यामुषण् इति उषण्प्रत्यय औणादिकः, धातोर्गुणो रपरत्वं, नित्त्वादाद्युदात्तोऽरुषण्प्रत्ययस्तस्मात् स्त्रियां क्वान्दसो ङीप्, शसि, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (पां ६।१।१०२।) इति दीर्घः । रथे, हनिजुषिनीरमिकाश्वभ्यः क्यन्निति रमेरौणादिकः क्यन्प्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तः । हरितः, हृष्टबहिरधिभ्य इति रिति हरतेरितिप्रत्ययः, इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । रोहितः, रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः प्रत्ययः, इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । ताभिः, सावेकाचक्षुतीयादिः (पां ६।१।१६८।) इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं, नगोअन्साववर्त्से (पां ६।१।१८२।) इति निविध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववत् रत्नानुनासिकौ ॥ १२ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

पञ्चदशब्रह्मं ।

१ १ १ इन्द्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशन्त्वित्त्वन्दवः ।

मत्सरास्तदोक्तः ॥

१ २ १ मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन ।

यूयं हि ष्ठा मुदानवः ॥

इन्द्रसोममित्रादिकस्य द्वादशर्षस्य सूक्तस्य ऋषिहृन्दसी पूर्ववत्, यद्यप्येतत् सूक्तं कृत्स्नं ऋतुदेवताकं, तथापि प्रवृचमिन्द्रादिदेवतान्तराणि मिलितानि, तथाचानुक्रम्यते इन्द्र सोममृत्यं, तत्रैन्मीमांसती त्वाष्ट्याभेद्यैन्मीमैत्रावरुणो चतस्रो ब्रविषोदस आश्विन्याभेद्युतुदेवताः सर्वत्रेति । विनियोगस्तु स्मार्त्ते प्रवृचः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह इन्द्रसोममिति । हे इन्द्र, ऋतुना सह सोमं पिब, इन्द्रवः पीयमानाः सोमाः त्वा त्वां आविशन्तु । कीदृशाः, मत्सरासः दृष्टिकराः । तदोक्तस-स्वमित्रासाः, सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः । इन्द्र, वाञ्छिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । सोमं, अर्चिस्तुष्टित्वादिना मन्त्रप्रत्यय औषादिकः, नित्वादाद्युदात्तः । पिब, पिबामिचस्येत्यत्रोक्तं । आ त्वा विशन्त्वित्युत्तर-वाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चकारो जुप्तः, अतः, चादिशोपे विभाषा (पां ८ । १ । ६३ ।) इतीयं प्रथमातिङ्ग्विभक्तिर्न निहन्यते । विशन्त्वितिलोपसाम्येऽपि द्वितीयात्वान्निहन्यत एव, संहितायां, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति प्रातस्य गुणस्य, ऋत्वकः (पां ६ । १ । १२८ ।) इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इन्द्रवः, प्र वा भ्रियन्त इत्यत्रोक्तं । मत्सरासः, तत्रैवोक्तं, आञ्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक्, इत्ययं मात्र विशेषः । तदोक्तस्य, तदेवैकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः, वज्रग्रीवौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह मरुत इति । हे मरुतः, ऋतुना सह पोत्रात् पोत्र-नामकस्य ऋत्वजः पात्रात् सोमं पिबत, ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन, शोधयत, हे मुदानवः, शोभनदातारो मरुतः हि यस्माद्युयं अ, युष्माकं शोधयित्वं प्रसिद्धं, तस्माच्छोधयतेत्यर्थः । पिबत, अत्र तिङो-ऽदुपदेशाच्चपः परत्वात्सर्वधातुकांनुदात्तत्वं, धातुस्वरः, पूर्वामन्त्रित-स्याविद्यमानवत्त्वेन यदादवत्त्वान्निघाताभावः, पूर्ववत्प्रकृतिभावः ।

पोत्रात्, पोतुः सम्बन्धि पात्रं पोत्रं, तस्येदं (पां ४।३।१२०।)
 इत्यथ, तद्धितेष्वचामादेः (पां ७।२।११७।) इति प्राप्ता वृद्धिः,
 सर्वे विधयश्चान्वसि विकल्पन्त इति परिभाषया न भवति । नन्वेव-
 मन्त्यस्य ऋकारस्य, अचोऽङ्गिति (पां ७।२।११५।) इति वृद्धिः
 प्राप्नोति । त्वाष्ट्रोऽङ्गाग तद्वत्त्रयि, विप्रतिषेधे परं कार्यं (पां १।४।
 २।) इति परया आदिष्ट्या अन्त्योपधातुक्षणा वृद्धिर्वाध्यत इत्युक्तं,
 इह तु परस्या आदिष्टश्चान्वसत्वेन निवृत्तत्वादन्त्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति,
 एवं तर्हि अत्राप्यादिष्टद्विरौकारः क्रियतां, तस्य तु वृन्दस ओकारो
 भविष्यति । पुनीतन, पूज् पवने, जोट्, जोटो जङ्गमावात्, तस्यस्थ-
 मिपां ताम् तम् तामः (पां ३।४।१०१।) इति तादेशः, ऋदिभ्यः
 आ (पां ३।१।८१।) इति आ, ईहल्यघोः (पां ४।४।११३।)
 इतीकारः, तप्तनप्तनघमाश्च (पां ७।१।४५।) इति तनादेशः, पादीनां
 ऋश्चः (पां ७।३।८०।) इति ऋश्चः, प्रत्ययस्यापि, सार्वधातुकमपित्
 (पां १।२।४।) इति छित्त्वात् स्वपूर्वयोरिकोर्मणाभावः । यूयं,
 युष्मदः परस्य जलो, उप्रथमयोरस् (पां ७।१।२८।) इत्यमादेशः,
 न विभक्तौतुष्माः (पां १।३।४।) इति मकारस्योत् सञ्ज्ञाप्रतिषेधः,
 यूययौजसि (पां ७।२।६३।) इति मपर्यन्तस्य यूयादेशः, शेषेलोप
 इति शेषेलोप यूयादेशात् प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकस्यान्तोदा-
 क्तत्वं, शेषनिघातस्ततो यूयादेशः, स्थानेऽन्तरतमः (पां १।१।५०।)
 इति सर्वानुदात्तः, तत्र, शेषेलोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे पूर्वसर्वार्थदीर्घत्वं
 बाधित्वा योऽयं, अमिपूर्वः (पां ४।१।१०७।) इति पूर्वरूप-
 मेकादेशस्तेन प्रातिपदिकान्तेनोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुपः, एका
 देश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।१।५।) इत्यनुदात्तत्वं, टिलोपपक्षे तु
 उदात्तनिवृत्तिखरेण विभक्त्युदात्तत्वं । स्थ, अस भुवि, जटो मध्यम
 पुत्रवचज्वचत्तं यः, अदिप्रभृतिभ्यः षणः (पां २।४।७२।) इति
 षणो लुक्, असोरलोपः (पां ४।४।१११।) इत्यकारलोपो व्यत्ययेन
 घत्वं, हि च (पां ८।१।३४।) इति निषेधात्, तिङ् तु तिङ्ः (पां
 ८।१।२८।) इति निघातो न भवति, संहितायां, अन्त्येषामपि
 दृश्यते (पां ४।३।१३७।) इति दीर्घत्वं, हे सुदानवः यूयं हि स्येति
 प्रिकक्षितं, सुदानवः, दाबाभ्यां नुरिति नुः, सोः प्रादिसमासः, आन-
 भित्तविघातः, अथ यूयमित्युद्दिष्टं सुदानवः स्येति न विधीयते, येन
 आनभित्तत्वाविघातो न स्यात्, किन्तु सुदानव इति सुदानसिद्धव-

१३। अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावेनेष्टः पिब ऋतुना ।
त्वं हि रत्नधा असि ॥

दाहत्वेन सन्बोधनेऽन्येषु मारुतसूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धत्वात् प्रभावाति-
शयाद्ययं स्येति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थनवचने तेषां
हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुमाह अभि यज्ञमिति । आशब्दः स्त्रीवाची, तच्चाच
यास्त आह मेना प्रा इति स्त्रीणां, मेना मानयन्त्येनां, प्रा गच्छन्त्येना-
मिति, प्रा अस्य सन्तीति प्रावान्, नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह,
कस्मिंश्चिद्देवसत्त्वे नेष्टृत्वेन त्वष्टृत्वं तत्वात्, हे प्रावः पत्नीयुक्त नेष्टृत्ववत्,
नोऽस्मदीयं यज्ञं अभिमृणीहि, अभितो देवानां समीपे स्तुहि, ऋतुना
सह त्वं सोमं पिब, हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि, रत्नानां दाता असि
भवसि, तस्मात् सोमं पातुमर्हस्येत्यर्थः । अभि, उपसर्गाच्चाभिवर्ज-
मिति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वं । मृणीहि, गृ शब्दे, लोटः सिपो हि,
क्यादिभ्यः आ इति आ, हेडित्वात् ईङ्ख्येषां (पां ६।४।१११।)
इति ईत्वं, आप्रत्ययस्य डित्वाद्गुणाभावः, प्रादोनां ऋस्वः (पां ७।
२।८०।) इति ऋस्वः, तिङ् तिङः (पां ७।१।२८।) इति निघातः ।
प्रावः, प्रा अस्य सन्तीति मतुप्, व्यत्ययेन वत्त्वं, सम्बुद्धौ, मतुवसोश्च
(पां ८।३।१।) इति रत्वं, विसर्गः, प्रादादित्वेनामन्वितनिघाता-
भावात् घाष्ठिकामन्विताद्युदात्तत्वं, प्राव इत्यस्य विशेषणतया विशिष्य-
वचनत्वात्, नामन्विते समानाधिकरण्ये (पां ८।१।७३।) इति
निषेधाभावात्, अविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य घाष्ठिकमाद्यु-
दात्तत्वं । पिब, शपः पिप्वाडातुस्वरः, पूर्वयोःरामन्वितयोः विशिष्यमा-
नवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधा, क्षिप् च (पां
३।१।७६।) इति क्षिप्, धातुस्वरः, समासे छानुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन स एव श्रियते । असि, क्षिपः पिप्वाडातुस्वरः, तिङ् तिङ
इतिनिघातो न भवति, हिच (पां ३।२।७६।) इति प्रवि-
वेधात् ॥ ३ ॥

१ ४ १ अग्रे देवां इहावह सादया योनिषु त्रिषु ।

परिभूष पिब ऋतुना ॥

१ ५ १ ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतं रनु ।

तवेद्धि सख्यमस्तुतं ॥

चतुर्थीमृचमाह अग्ने देवानिति । हे अग्ने, देवानिह कर्मणि आवह, ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय देवानुपवेशय, ततस्तान् परिभूषाणङ्गुः, ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । अग्ने देवानित्यर्थं पादो गतः । योनिषु, यु मिश्रणे, वहिःश्रीत्यादिना निःप्रत्यय श्रौत्यादिकः, गित्वादाद्युदात्तः । त्रिषु, षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः (पां ६।१। १०६।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । परिभूष, भूष अलङ्कारे, तिङ्गु तिङ् इति निघातः । पिब ऋतुना इति शब्दौ गतौ ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ब्राह्मणादिति । हे इन्द्र, ब्राह्मणात्, ब्राह्मणाच्छंसि-सम्बन्धात्, राधसो धनभूतात् पात्रात् सोमं पिब, किं कृत्वा ऋतून् ऋतुदेवान् अनुदत्तत्वं ऋतवोऽपि पिबन्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवेत् तवैव सख्यं ऋतूनामविच्छिन्नं तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं । ब्राह्मणात्, ब्राह्मणव्येष्ट्यात्र ब्राह्मणवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते, स च पुंलिङ्गे शेषनिघातेनानुदात्तादित्यस्य सम्बन्धो उत्तल्लक्ष्यमसः, स च तस्यैवावयववन्निघत इत्यवयवविवक्षायां, अनुदात्तादेरञ् (पां ४।२। ७४।) इति अञ्, तेन गित्वादाद्युदात्तस्वमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः, सर्वधातुभ्योऽसृजित्यसृज्, गित्वादाद्युदात्तः । पिब, पादादित्वादाद्युदात्तत्वं, ह्यचोऽतस्तिङ् (पां ६।१। १३५।) इति दीर्घत्वं । ऋतु-रन्वित्यञ्, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।१। ६।) इति नकारस्य बत्वं, अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (पां ८।१। २।) इत्यकारस्य सानुनासिकत्वं । तव, युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽण् (पां ७।१। २७।) इत्यण्, श्रित्वात् सर्वादेशः, तवममौ डसि (पां ७।२। ७६।) इति तवा-देशः, युष्मदस्मदोर्डसि (पां ६।१। १२१।) इत्याद्युदात्तत्वं सख्यं, सख्युः कर्म सख्यं, सख्युर्यः (पां ५।१। ११५।) इति यः, यस्येति च (पां ६।४। १०८।) इतीकारजोपः, प्रत्ययस्वरः । अस्तुतं, कृतेति हिंसार्थस्य क्तः, नञ्समासः, अवयवपूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं ॥ ५ ॥

१ ई १ युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूलभं १

ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ २८ ॥

वल्लीमृचमाह युवं दक्षमिति । हे धृतव्रत स्वीकृतकर्माद्यौ, मित्रा-
वरुण हे मित्रावरुणनामकौ देवौ, युवं उभौ युवां ऋतुना सह अस्म-
दीयं यज्ञमाशाथे व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञं, दक्षं प्रवृजं । दूलभं दुर्दहं,
शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः । युवं युवां, प्रथमादिवचनं
चौ, छेप्रथमयोरम् (पां ७ । १ । २८ ।) इत्यमादेशः, युवावौदिवचने
(पां ७ । २ । ६१ ।) इति मपर्यन्तस्य युवादेशः, शेषेलोपः (पां ७ ।
२ । ६० ।) इति टिलोपोऽन्यलोपो वा, अमिपूर्वत्वं, भाषायामेव ह्यात्वं,
टिलोपपक्षे उदात्तनिष्ठस्तिस्त्ररेण अम् उदात्तत्वं, अन्यलोपपक्षे तु
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । दक्षं, दक्ष वृद्धौ, दक्षन्त्यने-
नेति करणे घञ्, एवं हि पुंलिङ्गत्वनियमः, अन्यस्य नियम इति
वार्त्तिकेन नपुंसकत्वं । धृतव्रत, मित्रावरुण । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ,
मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ, उभयत्र सुपांसुलुगित्यादिना विभक्ते-
राकारः, मित्रशब्दस्य, देवतादन्धे च (पां ६ । ३ । २६ ।) इत्यानङा-
देशः, प्रथमस्यामन्वितनिवातः, द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वं,
संहितायां कान्दसं ऋक्षत्वं । दूलभं दुर्दहं, दह भस्मीकरणे, दुःखेन
दह्यते इति दुर्दहं, ईषदुः सु षु छच्छा (पां ३ । १ । १२६ ।) इत्या-
दिना दुरित्युपपदे दग्धेः खल, व्यत्ययो बद्धं (पां ७ । १ । ८५ ।)
इति रेफस्य लोपः, उकारस्य ऊकारो, दकारस्य णकारो, हकारस्य च
भकारः, जिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं, छदु-
त्तरपदप्रकृतिस्त्ररेण स एव शिष्यते । आशाथे, अश्रु व्याप्ती, इन्द्रसि
गुह्यङ्गुलिटः (पां ३ । ४ । ६ ।) इति वर्त्तमाने जिट्, मध्यमपुङ्गव-
दिवचनामर्थां, टेरत्वं, अत आदेः (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यम्भासस्व-
दीर्घः, अत्रोत्तेच (पां ७ । ४ । ७२ ।) इति प्राप्ते गुहागमः, अमित्त-
मागमशासनमिति परिभावया निवर्त्तते । ६ । इति प्रथमस्य प्रश्ने
अष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

१७१ द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीलते ॥

ब्रह्मे सप्तमीमृचमाह द्रविणोदा इति । अध्वरे अभिष्टोमे प्रकृति-
रूपे, यज्ञेषु विहृतिरूपेषु उक्थादिषु देवमभिमीकते ऋत्विजः
कुर्वन्ति । कीदृशा ऋत्विजः, द्रविणसो धनार्थिनः, यावहस्तासः, अभि-
ष्टोमसाधनपञ्चाङ्गधारिणः । कीदृशं देवं, द्रविणोदाः धनप्रदं । यद्वा
धनप्रदोऽग्निः, सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्वा एवं निर्वन्ति,
द्रविणोदाः कस्मात् । धनं द्रविणमुच्यते, यदेनदभिद्रवन्ति, वक्तुं वा
द्रविणं, यदेनेनाभिद्रवन्ति, तस्य दाता द्रविणोदाः, तस्यैषा भवति
द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । सेऽयं यास्वास्तौ निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्ने-
व यज्ञेऽवगन्तव्यः । द्रविणोदाः, ब्रुदक्षिभ्यामिगमिति ब्रुधातोऽग्निन्-
प्रत्यय सौणादिकः, निस्वादाद्युदासो द्रविणशब्दस्तद्वादातीति द्रवि-
णोदाः, क्षिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, पूर्वपदस्य सका-
रोपजनशब्दसः, यत्वेत्वे, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषशब्दे-
नैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सु आदेशः । अथवा द्रविणमात्मन
इच्छन्ति, द्रविणस्यति, सुप आत्मनः क्यच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति
क्यच्, सर्वप्रादिपदिकेभ्यो जालसायां सुवृत्तव्य इति वार्तिकेन क्यचि-
परतः सुगागमः, द्रविणस्यते सम्पदादित्वाद्भावे क्षिप्, अतो लोपः
(पां ६ । ४ । ४८ ।) इत्यकारलोपः, कौलुप्तं न स्थानिवदिति परिभाषया
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः, एवं द्रविणसशब्दो धनेच्छावचनः, द्रवि-
णोदां दस्यति यद्येष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्यर्थं, दस उपक्षये इत्य-
स्मादन्तर्भावितव्यर्थात्, क्षिप्चेतिक्षिप्, एवं द्रविणोदसशब्दः सका-
रान्तो भवति, तथाच द्रविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैबल्लो-
प्यवहार उपपद्यते । अतो द्रविणोदसशब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा,
यत्नवाक्यत्वे तु अत्ययेन द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्य-
भेदपक्षे द्रविणसः सोममस्येत्यर्थे, सकारोपजनशब्दसः, आद्यु-
दात्तत्वन्तु नियमेन स्थितं, ऋत्विग्विशेषशब्देनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यज-
न्तात् क्षिप्, अतो लोपादिपूर्ववत्, अत्र तु पक्षे क्यचिन्त्वेनान्तोदात्तत्वे
प्राप्ते अत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यावयुक्ता इत्या येषां ते याश्वहस्तासः, आञ्ज-
सेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक्, यावशब्दो हवादिवादाद्युदात्तः,

१८१ द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृणुरे ।

देवेषु ता वनामहे ॥

१८१ द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत ।

नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥

वज्रग्रीवा पूर्वपदप्रकृतिसंख्यं । अक्षरे, न विद्यते भरो पिंसा
यस्मिन्, नञ्सुखा (पां ६ । २ । १७२) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं ।
इति, अनुदात्तेत्वादात्मनपदं, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ७ । ७९ ।)
इति षपो लुक्, भोऽन्तः (पां ७ । १ । ३ ।) इति भस्यान्तादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह द्रविणोदा ददाति । द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं
वसूनि धनानि ददातु, यानि धनानि षडण्वरे इविरपवृत्तत्वेन
श्रूयन्ते, तानि सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे सम्भ-
जामः, धनैर्देवान् यद्युं तानि स्वीकुम्भ इत्यर्थः । द्रविणोदा इति गतं ।
वसूनि, षड् स्त्रीस्त्रीत्यादिना उः प्रत्यय औणादिकः, निदित्यनुबन्धे-
राद्युदात्तः । षडण्वरे, अत्रवणे, कृन्दसि लृङ् लङ् लिटः (पां ३ ।
७ । ६ ।) इति वर्त्तमाने लिटो भ, लिटस्तभ्योरेशिरेच् (पां ३ । ७ ।
८१ ।) इति लिटो भस्य इरेच्, कृन्दस्यभयथा (पां ३ । ७ । ११७ ।)
इति सार्वधातुत्वे व्यत्ययेन श्रुः, तत्समिथोगेन षडभावश्च, उवङि-
प्राप्ते, ऊनुवाः सार्वधातुके (पां ४ । ७ । ८७ ।) इति यणादेशः, चितः
(पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं, यद्वत्ताम्रित्वं (पां ८ । १ । ६६ ।)
इति निघातप्रतिषेधः । ता तानि, श्रेष्ठकृन्दसि वज्रसं (पां ६ । १ ।
७० ।) इति श्रेष्ठापः, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पां ८ । २ । ७ ।)
इति नलोपः । वनामहे, वनघञसम्भक्तौ, व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह द्रविणोदाः पिपीषतीति । द्रविणोदा देवः अनुभिः
सह नेष्ट्रात् वेद्युसम्बन्धिपाचात् पिपीषति सोमं पातुमिच्छति, कस्मै
हे ऋत्विजः, इच्छत सोमस्थाने गच्छ, गत्वा च जुहोत, सोमं कुर्वत,
ऊत्सा प्रतिष्ठत च, सोमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुर्वत ।
द्रविणोदा इति गतं । पिपीषति, या याने, पातुमिच्छतीति सन्,
कृन्दसि ईकारः, तिङ् लृङ् लिङ् (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । जुहोत,
जोह्, मध्यमपुरुषस्य कर्त्तव्यं, तस्य वज्रग्रीवात् तादेशः, तस्य, वज्र-

। १० । यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे ।
अध स्मा नो ददिर्भव ॥

नक्षत्रयनाख (पां ०।१।४५।) इति तवादेशः, तस्य पिप्वाकुशः, अश्वत्थानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्यनुदत्तौ, अनुदात्ते च (पां ६।१।१८०।) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते, भीष्मीऊमदजनघनदरिद्राजा-
मरा प्रत्ययात् पूर्वपिति (पां ६।१।१८९।) इत्योकार उदात्तः ।
तिष्ठत, छा गतिनिष्ठतौ, जोषमध्यमबहुवचनस्य यस्य जङ्गमावात्
तादेशः, अपि, पा आ धा स्या सा दाण् (पां ०।१।७८।) इत्या-
दिना तिष्ठादेशः, समवप्रविभ्यस्यः (पां १।३।२२।) इत्यात्मनेपदं,
तत्रानुदत्तस्य निर्दिष्टग्रहस्थानन्तर्यार्थत्वात्, अत्र चशब्देन व्यवधानात्,
तेप्राग्भातोः (पां १।४।८०।) इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि
प्रशब्दस्य, अवहितस्य (पां १।४।८२।) इति कृन्दसि अवहितप्र-
योगः, अत्र चशब्दे-जुहोतेति पूर्वेषु सह समुच्चयार्थो न पुनरिच्छते-
त्युत्तरेण, तेनाप्रथमत्वात्, चवायोगे प्रथमा (पां ८।१।५६।)
इति निषेधाभावात्, तिङ् तिङ् इति निघातः । नेष्ठात्, पोत्रा-
द्यच्च पुनीतनेत्यत्र पोचशब्दे यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इत्थं, इवगतौ,
जोषमध्यमबहुवचनं ॥ ६ ॥

दशमीम्वचमाह यत्त्वा तुरीयमिति । चे द्रविणोदो देव यद्य-
स्मात् कारणात्, ऋतुभिः सह त्वा तुरीयं चतुर्थं त्वा यजामहे ।
अधेत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थस्तस्मात् कारणाग्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य
दाता भव स्र अवश्यम्भव । तुरीयं, चतुर्थं पूरणं, चतुरश्रयतावा-
द्यक्षरलोपस्तेतिवार्तिकेन कः, प्रत्ययखरेणोदात्तात् प्रागेव, आय-
मेयीनीयियः (पां ०।१।२।) इति ईयादेशः, आयमादिषु उपदे-
शिवद्वचनं खरसिद्धार्थमिति वचनात्, कृते आदेशे प्रत्ययखरेण
ईकार उदात्तः । द्रविणोदः उक्तं, पादादित्वादामन्विताद्युदात्तत्वं ।
यजामहे, अत्र श्रमः पिप्वेन, तिङ्ख जसार्वधातुखरेण धातुखर एव,
पूर्वस्यामन्वितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात्, यदुत्तयोगात् निघातः, अव-
हितयोगे पि हि स निषेध इत्युक्तं । अध अतः, कान्दसो धकारः ।
स, आदिरनुदात्तः, संज्ञितार्था, निघातस्य च (पां ६।१।१३६।)
इति दीर्घः । ददिः, दुदाञ् दाने, आदृममहमजमः क्रियितौ तिङ्

११११ अश्विना पिबतं मधु दीद्यमी शुचित्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥

(पां ३।२।१०१।) इति किः प्रत्ययः, लिङ्गवाहिवचनकिः, आतो लोप इटि च (पां ६।४।६४।) इत्याकारलोपः, प्रत्यय-
स्वरः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह अश्विना पिबतमिति । हे अश्विना अश्विनौ, मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कीदृशौ दीद्यमी द्योतमानाहव नीयाद्यभियुक्तौ । शुचित्रता, शुद्धकर्माद्यौ । ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ । अश्विना, सम्बोधनद्विवचनस्य, सुपांसुलुक् (पां ७।१।३९।) इत्यादिना आकारः, आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतं, श्रपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङ्खल सार्वधातुकास्तेषां धातुस्वर एव शिष्यते । मधु, फलि पाटि नमि मनि जनां गुक् पटि-
नाकिधतच्चेत्यः प्रत्यय कौणादिकः, निदिद्यनु-
दत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । दीद्यमी, दिवु कीडादौ, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।२।७५।) इति वित्, वेरपृक्तलोपादलिलोपो बलीयानितिपरिभाषया प्रथमव-
कारस्य लोपः, प्रथमं प्रत्ययलोपे हि, वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्ष्यं नास्तीतिपरिभाषया निषेधादलिलोपो न स्यात्, कान्दसं द्विव-
चनं, तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य (पां ६।१।७।) इति तुजादित्वा-
दभ्यासस्य दीर्घत्वं, यङ्लुगन्ताद्वा, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषयाभ्यासस्य गुणाभावः, दीदिरभिर्ययोस्तौ दीद्यमी, आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वं, पादादित्वाद् निघातः । शुचित्रता, शुचि त्रतं ययो-
स्तौ, सुपांसुलुगित्वाकारः, दीद्यमिशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन, नामन्त्रिते
समानाधिकरण्ये (पां ८।१।७३।) इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधा-
दाद्युदमित्तिनिघातत्वं, पूर्वस्य पराङ्गवद्भावादिकस्यर्थः । यज्ञवाहसा,
वह प्रापणे, यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसौ, वहिहाधाकभ्यश्चन्दसी-
त्यसुन्प्रत्यय कौणादिकः, तच्च हि, गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं वक्तव्यमिति वचनात् सोपपदानामपि भवतीत्युक्तं, निदिद्यनु-
दत्तेरपधादृङिः, सुपांसुलुगित्वादिना विभक्तेराकारः, आमन्त्रित-
निघातः, असामर्थ्यात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावः ॥ ११ ॥

११२१ गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।

देवां देवयते यज ॥२६॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

षोडशसूक्तं ।

१.११ आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये ।

इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥

द्वादशीमृचमाह गार्हपत्येन सन्त्येति । हे सन्त्य ऋणप्रदाग्निदेव, गार्हपत्येन गृहपतिसम्बन्धिना रूपेण युक्तः सन्, ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञनिर्वाहकोऽसि, तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय देवान् यज । गार्हपत्येन, गृहपतिना संयुक्ते व्यः (पां ४।४।६०।) इति व्यः, यस्येति च (पां ६।४।१४८।) इतीकारस्य कोपः, किप्त्वादाद्युदात्तत्वं, गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् (पां ५।१।१२८।) इति यक्, किप्त्वेनाद्युदात्तत्वं स्यात् । सन्त्य, सगने भवः, यज्ञदाने, क्लिप्तकृत्वा सञ्ज्ञायां (पां ३।३।१७४।) इति क्लिच्, नक्लिचि दीर्घश्च (पां ६।४।३६।) इति दीर्घनलोपयोरभावः, भवे कृन्दसि (पां ४।४।११०।) इति यत्, तच्च साधुः (पां ४।४।६८।) इति वा निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः, सत् सूद्धिघ्नदुद्दुह्युज (पां ३।२।६१।) इत्यादिना क्षिप्, छदुत्तरपदप्रकृतिस्यरः । देवयते, देवानात्मन इच्छतीति देवयति, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३।१।८।) इति क्वच्, तस्मात्, क्वचि च (पां ७।४।३३।) इति ईत्वं न भवति, न कृन्दस्यपुल्लस्य (पां ७।४।३५।) इति निघेघात्, आन्वा-घस्यात् (पां ७।४।१७।) इत्यात्वविधानात्, आत्वनिघेघे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येव निघेघ इत्युक्तं, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६।१।१७३।) इति विभक्तौबुदात्तत्वं, अत्र क्वचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं, श्रपः पिप्त्वाद-नुदात्तत्वं, शतुस्त्रलसार्वधातुकस्त्रेयोभयोः क्वचासहैकादेशे, यका-देश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।२।५।) इत्युदात्तः, तस्मादन्तोदात्त-त्वात् परस्या विभक्तौ, शतुरनुमोनद्यजादीत्युदात्तत्वं ॥१२॥ इति प्रथमस्य प्रथमे यकोनविंशो वर्गः ॥ २६ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

आ त्वा वहन्विति चतुर्थेऽनुवाके नवर्थं सूक्तं, ऋषिकृन्दसीपूर्वव-दनुवर्त्तते, विशेषदेवताभावादित्यो देवता, विनियोगस्तु प्रातः सबने

१२१ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोपवक्षतः १

इन्द्रं सुखतमे रथे ॥

मैत्रावरुणस्य उन्नीयमाने इदं सूक्तं आत्वा वहन्तु हरय इति । तथाच द्विदैवत्यैस्वरन्तीति खण्डे सूत्रितं, उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहात्वा वहन्विति । तथा घोडशीतिखण्डे आत्वा वहन्तु हरय इति तिस्रः, तथाच सूत्रितं, अथ घोडशीतिखण्डे आत्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्य इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह आत्वा वहन्विति । हे इन्द्र, वृषणं कामानां वर्धितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अन्वा आवहन्तु, अस्मिन् कर्मण्यानयन्तु । तथाच सूत्रचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता अतिजस्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्वितिशेषः, हरन्तीति हरयः, सर्वधातुभ्य इमिति इन्द्रप्रत्यय सौम्यादिकः, निष्वादाद्युदात्तः । वृषणं, कनिन् यु वृषि तक्षीत्यादिना कनिन् प्रत्यय सौम्यादिकः, किच्चाक्षधूपधगुणाभावः, वासपूर्वस्य निगम इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये, यभिरघ्न इत्यचोक्तं । सूत्रचक्षसः, चक्षिष्ठ अक्षायां वाचि, सर्वधातुभ्योऽसुन्, चक्षिष्ठः ख्याञ् (पां २ । ४ । ५ ।) इति ख्याञ् न भवति, अगसोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् । सु प्रेरणे, सरतीति सूरः, सृसुधावृद्धिभ्यः कस्मिन् कन् प्रत्यय सौम्यादिकः, किच्चादुणाभावः, निष्वादाद्युदात्तः, सूरवचक्षः ख्यानं प्रकाशो येषां, वृज्जनीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह इमा धाना इति । हरीशब्दश्च इन्द्ररथस्य वोढारवन्नाविद्याचष्टे, तथाच श्रुत्यन्तरं, हर्ष्याः स्थातेति, हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह हरी इन्द्रस्येति । तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्त्तिनीर्धाना भवत्यवतडुक्तानुद्दिश्य सुखतमे रथे इन्द्रमपस्थाप्यास्मिन् कर्मण्युपवक्षतः वेदीसमीपे वहतां । कीदृशीर्धानाः, घृतखवः क्षरितघृताः । धानाः, धातवस्त्वण्योतिभ्यो न इति दधातेर्नः प्रत्यय सौम्यादिकः, प्रत्ययस्वरः । घृतं खबन्तीति घृतखवः, क्षिपि तुमभावश्चान्दसः, धातुस्वरः, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, खोः संयोगपूर्वत्वेन यवभावादुवखादेशः । हरी, हञ् हरणे, सर्वधातुभ्य इमिति इन्द्रप्रत्यय सौम्यादिकः, निष्वादाद्युदात्तः, प्रष्टृत्वात् संहितायां प्रकृतिभावः ।

१३१ इन्द्रं प्रातर्हवामहे इन्द्रं प्रयत्यध्वरे १

इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥

१४१ उप नः सुतमागहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः १

सुते हि त्वा हवामहे ॥

वक्षतः, प्रार्थनायां लिङ्घ्येणेष्ट, तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्, केटी-
उडाटौ (पां १।४।८४।) इत्यडागमः, शपि प्राप्ते, सिम्बज्जं केटि
(पां १।१।३४।) इति सिप्, ढत्वकुत्वघत्वानि, तिङ्कृतिङः (पां ८।
१।२८।) इति निघातः। सुखतमे, गतं ॥ २ ॥

तृतीयाम्बचमाह इन्द्रं प्रातरिति। प्रातः कर्म्मारम्भप्राप्ते प्रातः सवने
इन्द्रं हवामहे आह्वयामः, तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति
प्रारभ्य वर्त्तमाने सति माध्यन्दिने सवने तमिन्द्रं हवामहे, तथा यज्ञस्य
समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं तमिन्द्रं हवा-
महे। प्रातः, खरादिष्वन्तोदात्तो निपातितः। हवामहे, क्केजो लटि शपि
परतः, ऋः सम्प्रसारणं (पां ६।१।३९।) इत्यनुद्यत्तौ, वज्रजं
छन्दसि (पां ६।१।३४।) इति सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणावा-
देशौ। प्रयति, इण् गतौ, लटः श्रुत्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २।४।
७२।) इति शपो लुक्, शतुर्ङित्वाद्गुणाभावः, प्रादिसमासः, छद्गुह्ये
गतिकारकपूर्वस्यापि यज्ञमिति वचनात्, प्रत्यययज्ञ इति नियमा-
भावात्, शतुरनुमोनयजादी (पां ६।१।१७३।) इति विभक्त्यदात्तत्वं।
अध्वरे, उक्तं, संहितायां, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां
८।२।४।) इति अकारस्य स्वरितत्वं। पीतये, पायाने, क्षिनि
छान्दसमन्तोदात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीम्बचमाह उपनः सुतमागहीति। हे इन्द्र, केशिभिः केशर-
युक्ते हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रति उप समीपे
आगहि आगच्छ, सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति हि यस्मात्
कारणात् त्वां हवामहे त्वामाह्वयामस्तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः।
गहि, गर्मेर्लोपः सेर्हिः, शप इत्यनुद्यत्तौ, वज्रजं छन्दसीति शपो
लुक्, इषु गमियमां छः (पां ७।१।७७।) इति क्त्वं न भवति,
ननुमताङ्गस्य (पां १।१।६३।) इति निघेधात्, अनुदात्तोपदेशे

१५१ सेमं नः * स्तोममागद्युपेदं सवनं सुतं ।

गौरो न तृषितः पिब ॥ ३० ॥

१६१ इमे सोमास इन्द्रवः सुतासो अधि वर्हिषि ।

तां इन्द्र सहसे पिब ॥

(पां ६।४।१७।) इत्यादिनानुनासिकलोपः, तस्य, असिद्धवदच्चाभात्
(पां ६।४।२२।) इत्यसिद्धत्वात्, अतो हेः (पां ६।४।१०५।) इति
हेर्लुङ् न भवति। केशिभिः, क्लिशेरन् लोलोपश्चेति अन्, ललो-
पश्च, मत्वर्थीय इनिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः। ह्वामहे, ऊः सम्प्रसा-
रणमित्यनुष्ठौ, वङ्गं कृन्सीति सम्प्रसारणं, शपः पिप्वादनुदा-
त्तत्वं, तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव, तिङ् तिङ् इति न
निघातः, हि च (पां ८।१।३४।) इति प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह सेममिति । हे इन्द्र, स त्वं नोऽस्मदीयस्तोमं प्रति
आगहि आगच्छ, आगमने हेतुव्यत्ये, उप देवयजनसमीपे सुतमभिषु-
तसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठोयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म
वर्त्तते, तस्माद्गौरो न गौरम्य इव तृषितः सन्नमं सोमं पिब । सः-
इममित्यत्र संहितायां, सोऽचिजोपेचेत्यादपूरणं (पां ६।१।११४।)
इति सुजोपः । गहि गतं । सवनं, सूयतेऽस्मिन्निति सोम इत्यधिक-
रणे ल्युट्, लिति (पां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं,
ल्युङन्तात्प्रत्ययाः, सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वचनाद् द्वितीया,
अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया, तदा सुत-
शब्दात्, अर्शआदित्वादच् । ढषितः, जि ढषा पिपासायां, निष्ठा
(पां ३।१।१०९।) इति क्तः, प्रत्ययस्वरेणोदात्तः, पश्चादिट्,
आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

सूक्ते षष्ठीष्टचमाह इमे सोमास इति । इन्द्रशब्द उन्दीकृत इति
धातोश्चत्प्रत्ययः, इन्द्रवः कृतयुक्ता इमे वेद्यामुपस्थिताः सोमासस्त-
त्यात्रगताः सोमा वर्हिषि यज्ञे अधि आधिक्येन सुतासः, अभिषुताः

१.७.१ अयं ते स्तोमो अग्नियो हृदिस्पृगस्तु शक्तमः।

अथा सोमं सुतं पिब ॥

१.८.१ विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति।

वृत्रहा सोमपीतये ॥

हे इन्द्र, सहसे वक्षार्थं तान् सोमान् पिब । सोमासः, आज्ञसेरसृक् (पां ७।१।५०।) इति जसोऽसृगाग्रमः । इन्द्रवः, उक्तं । सुतासः, पूर्ववदसृक्, संहितायां, प्रकृत्यान्तः पादमथपरं (पां ६।१।११५।) इति प्रकृतिभावात् परपूर्वत्वं न भवति । वहिषि, वृद्धेर्नलोप-
स्तेति इत्प्रत्ययो नलोपश्चादिकः, प्रत्ययस्वरः । तां इन्द्रेत्यत्र, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।१।६।) इति स्तृत्वं, यत्प्रत्ययौ, अनु-
नासिकः । सहसे, सह मर्षणे, असुवन्तो निष्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

स्तोमोऽष्टममाह अयन्तइति । हे इन्द्र, अयमस्माभिः क्रियमाणाः
स्तोमः स्तोत्रविशेषः, अग्नियः श्रेष्ठः सन्, ते तव हृदिस्पृक् मनस्यङ्गीकृतः,
श्रान्तमः सुखतमोऽस्तु, अथ स्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ।
अग्नियः, अग्न्यादित्यनुवृत्तौ, षको च (पां ४।४।११७।) इति षप्र-
त्ययः, निष्वादान्तोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक्, स्पृशोऽनुदक्ते-
क्षिन् (पां ३।२।५८।) इति क्षिन्, तत्पुरुषे कृति वङ्गत्वं (पां ६।
३।१४।) इत्यणुक् । क्षिन्प्रत्ययस्य कुः (पां ८।२।६९।) इति शका-
रस्य कुत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । श्रान्तमः, सुखकरद्रव्यवचनोऽत्रश-
मशब्दः, तत्तत्तमम्, अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये सङ्गा-
न्तत्वात्, अद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात्, किमेत्तिङ्गुव्यय (पा ५।४।११।)
इत्यादिना आम् न भवति, द्रव्यस्य खतः प्रकर्षाभावात्, ईदृगर्थ
एव हि स निषेधः । अथा सोमं, संहितायां, निपातस्य च (पां ३।
१।११६।) इति दीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टममाह विश्वमिदिति । वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोम-
पीतये सोमपानाय, मदाय तत्पानजन्महर्षाय च विश्वमित् सर्वमपि
सुतमभिषुतसोमयुक्तसवनं प्रातः सवनादिरूपं कर्म गच्छति । विश्वं,
अश्रुपुष्पिण्डीत्यादिना ज्ञन्, निष्वादाद्युदात्तः । सवनं सुतं पूर्ववत् ।
मदाय, मदी हर्षन्लेपनयोः, मदोऽनुयसर्गे (पां ३।३।६७।) इत्यपु,

१ ६ १ सेमं नः काममापृण गोभिरश्वैः शतक्रतो १

स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ३१ ॥

पित्वाद्वातुस्वरः । गच्छति, इषुगमियमाब्धः (पां ७ । ३ । ७७ ।)
इति छः । छत्रं, छत्रं शत्रुं हतवान्, ब्रह्मभूयस्त्रेषु क्षिप
(पां ३ । २ । ८७ ।) इति क्षिप्, इन् हन् पूषार्य्यर्णाशौ (पां ६ ।
४ । १२ ।) इति निष्ठा दीर्घत्वं, सौ च (पां ६ । ४ । १३ ।) इति प्रति-
प्रसवाद्भवति, छदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । सोमपीतये, अधिकरणबद्ध-
त्रीहिरित्युक्तं, तत्पुरुषो वा, दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह सेमं नः काममिति । हे शतक्रतो, स त्वं गोऽस्मदीय-
मिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहापृण सर्वतः पूरय,
वयमपि स्वाध्यः सुखं सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्त्वं स्तवाम । सेमं, संहि-
तायां, सोऽपि गोपे चेत्पादपूरणं (पां ६ । १ । १३० ।) इति सुजोषः ।
कामं, कामेर्घञ्, कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६ । १ । १५६ ।)
इत्युदात्तत्वे प्राप्ते वषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । अपृण, पृण प्रीयते,
जोष्टः सेहिः, तुदादिभ्यः शः, तस्य छित्वाद्गुणाभावः, अतो हेः (पां
६ । ४ । १०५ ।) इति हेर्लुक् । गोभिः, सावेका चः (पां ६ । १ ।
१६८ ।) इति प्राप्तं विभक्तौ उदात्तत्वं, न गोश्चन्साववर्णं (पां ६ । १ ।
१८२ ।) इति प्रतिषिध्यते । अश्वैः, कश्चन्त इत्युक्तं, असामर्थ्यात् परा-
ज्वद्भावः । स्तवाम, छुञ् स्तुतौ, घात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।)
इति घस्य सत्वं, जोडुच्चमवञ्चनस्य, जोटोञ्जत् (पां ३ । ४ । ८५ ।)
इति लङ्ङावात्, नित्यं छितः (पां ३ । ४ । ६६ ।) इति सकारजोषः,
आहुत्तमस्य पिच्च (पां ३ । ४ । ६२ ।) इत्याडागमः, पित्वच्च, पित्वा-
दनुदात्तत्वं, घातुस्वर एव । स्वाध्यः, ध्यै चिन्तायां, खाडोऽपसर्गयोः
प्राक् प्रयोगः, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । १७८ ।) इति क्षिप्,
दृष्टिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्गह्यार्थत्वाच्च सम्प्रसारणे सति पर-
पूर्वत्वं, हजः (पां ६ । ४ । ११ ।) इति दीर्घः, जसि, हरनेकाचः
(पां ६ । ४ । ८२ ।) इति ययादेशः, त्रितिकारजोषपदात् छत् (पां
६ । २ । १३६ ।) इत्युत्तरपदप्रकृतिसरत्वं, उदात्तयञोऽहर्पूर्वात् (पां
६ । १ । १७७ ।) इति अस उदात्तत्वं न भवति, तत्र सर्वनामस्थान
इत्यनुवृत्तेः, अतः, उदात्तस्वरितयोर्बद्धस्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ ।

सप्तदशस्तोत्रं ।

१११ इन्द्रावरुणयोरहं सम्प्रजोरव आवृणे ।

तानो मृतात ईदृशे ॥

२।४।) इति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एक-
चिंशा वर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं सूक्तं, अतएव नवशब्दानुवृत्तावनु-
क्रम्यते, इन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुणं युवाकुपादनिवृत्ताविति, अत्र देवता
विस्पष्टा, ऋषिहृन्दसी पूर्ववदनुवर्त्तते । अयन्तु विशेषः युवा-
कुहीत्यादिके दे ऋवौ पादनिवृत्तामकृन्दोयुक्ते, विनियोगस्तु स्मार्त्तो
लैङ्गिको वा कश्चिदवगन्तव्यः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह इन्द्रा-
वरुणयोरिति, अहमनुष्ठाता सम्प्रजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्य-
ग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देवयोः सम्बन्धि अवो रक्ष्यं आरुणे
सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवौ ईदृशे एवन्विधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते
सति मृडातः, अस्मान् सुखयतः । इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तः, वरुण-
शब्द उणन्प्रत्ययान्तः, उभौ निच्चादाद्युदात्तौ, समासे, देवताद्वन्द्वे च
(पां ६।३।२६।) इति पूर्वपदस्यानडादेशः, उभे युगपदित्यनुवृत्तौ,
देवताद्वन्द्वे च (पां ६।२।१४१।) इति युगपदुभयपदप्रकृतिस्त्रि-
रत्वं, सम्प्रजोः, राजृ दीप्तौ, सत्सूद्विष (पां ३।२।६१।) इत्यादिना
क्लिप्, समो, मोऽनुस्वारः (पां ८।३।२३।) इत्यनुस्वारे प्राप्ते,
मोराजिसमः कौ (पां ८।३।२५।) इति मकारस्य मकारादेशः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रिरत्वं, कर्त्तृकर्मणोः कृति (पां २।३।६५।) इति
कर्त्तरि षष्ठी । अवः, अव रक्षणादिषु, भावेऽसुन्, निच्चादाद्युदात्तः ।
ता, सुपांसुक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना द्विवचनस्य डादेशः,
टिष्ठापे, विभक्तोरुदात्तनिवृत्तिस्त्ररः । मृडातः, मृड सुखने, प्रार्थनायां,
लिङर्थे जेट् (पां ३।४।७।) इति लिङर्थे जेट्, द्विवचनं तस्य,
जेटोऽडाटौ (पां ६।४।६४।) इत्यडागमः, तुदादिभ्यः श्रः, छित्त्वा-
स्तधूपधगुणाभावः । ईदृशे, त्यदादिषुदृशोऽनाजोचनेकश्च (पां ३।
२।६०।) इतीदमशब्द उपपदे दृशिः कञ्, उपपदसमासे इ इत्यस्या-
द्युदात्तत्वं, उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्त्ररत्वेन तदेव शिष्यते ।

१२१ गन्तारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य भावतः १ धर्तारा चर्षणीनां ॥

इदं किमोरीशुकी (पां ६ । ३ । ६० ।) इति इदम ईशादेशः, शित्वा-
त्सर्वादेशः, कजः कित्वाद्गुणाभावः, जित्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह गन्तारा हीति । हे इन्द्राव्रणौ, अवसे, अवि-
तुमनुष्ठातारं रक्षितुं भावतो मद्भिषस्य विप्रस्य ब्राह्मणत्विजो हव-
माह्वानं गन्तारा स्थो हि, प्राप्तिशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ, चर्षणीनां
मनुष्याणां धर्तारा, योगक्षेमसम्पादनेन धारयितारौ । गन्तारा, गमे-
त्ताच्छील्ये ढन्, द्विवचनस्य, सुपांसुलुक्, (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्या-
दिना आकारादेशः, ऋट्प्रोऽडि गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः,
अमृन्ढच् (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्यादिनोपधादीर्घत्वं, ढनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । स्थः, अस भुवि, लट्, मध्यमपुरुषद्विवचनं थस्, अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपोलुक्, हि च (पां ८ ।
१ । ३४ ।) इति निघातप्रतिषेधः, अवसे, अव रक्षणे, तुमर्थेसेसेन
सेन् (पां ३ । ४ । ६ ।) इत्यसेन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । हवं,
क्रेजो, बज्जलं कृन्दसीत्यनेन नैमित्तिके सम्भसारणे परपूर्वत्वे च, (ऋटो-
रप् (पां ३ । ३ । ५७ ।) इत्यप्, गुणावादेशौ, अपः पिच्चादनु-
दात्तत्वं, धातुस्वर एव । विप्रस्य, टुवप् बीजतन्तुसन्ताने, अस्य, ऋच्चे-
न्नेत्यादिना निपातिततेति, निच्चादाद्युदात्तः । भावतः, वतुप्प्रकारणे,
युष्मदस्मद्भ्यां कृन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन वतुप्, प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च (पां ७ । २ । ६८ ।) इत्यस्मदो मपर्यस्य मादेशः,
आ सर्वनाम्नः (पां ६ । ३ । ६१ ।) इति दकारस्याकारः, सर्वार्थदीर्घः,
पित्वादाद्युदात्तत्वं, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वेन स एव शिष्यते । धर्तारा,
धृज् धारणे, खलुलट्चौ (पां ३ । १ । १३३ ।) इति ढच्, एकाच-
उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इति इट्प्रतिषेधः, गुणो रप-
रत्वं, अमृन्ढच् (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्युपधादीर्घः, सुपांसुलुगित्या-
कारः, ढच्श्चित्वादन्तोदात्तत्वं । चर्षणीनां, छधेरादेशश्च इत्यनिः
प्रत्यय चौणादिकः, तत्सन्नियोगेन ककारस्य चकारः, प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं बाधित्वा कृन्दसमन्तोदात्तत्वं, अत एव, नामन्यतरस्यां (पां ६ ।

१३१ अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ १ ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥

१।१७७।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं, तत्र हि मनुषि योऽङ्गस्त्वान्तस्तत उत्तरस्य नाम्न उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह अनुकाममिति । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ, अनुकाममस्मदीयाभिजायमानु रायो धनस्य प्रदानेन आतर्पयेथां सर्वतोऽस्मान्नुमान् कुरुतं, यदा यदा धनं कामयामहे, तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः, ता वां तादृशौ युवां । नेदिष्ठं, अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे याचामहे, काञ्चविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशसु याच्नाकर्म्मसु ईमह इति पठितं । अनुकामं, कामस्य पश्चादनुकामं, अथ वा कामे अनु अनुकामं, अनुरिह पश्चादर्थे, अथवा वीष्मालक्ष्ये यथार्थे योग्यतावीष्मापदार्थानतिवृत्तिः सादृश्येति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः, अव्ययं विभक्ति (पां १।१।६।) इत्यादिनाव्ययीभावसमासः, अव्ययीभावश्च (पां १।१।४१।) इत्यव्ययसञ्ज्ञायां, अव्ययादाप्सुषः (पां २।४।८२।) इति प्राप्तस्य लुक्लोपवादः, नाव्ययीभावादतोऽम्लपञ्चम्याः (पां २।४।८३।) इति विभक्तोरमादेशः, समासस्य (पां ६।१।२१३।) इत्यन्तोदात्तत्वं । तर्पयेथां, तर्पयेन्ताल्लोटो, शिचश्च (पां १।३।७४।) इत्यात्मनेपदं, मध्यमपुरुषद्विवचनमाधाम्, टेरेत्वे, आमेतः (पां ३।४।६०।) इत्यामादेशः, शप्ति सति, अतो घेयः (पां ७।२।८०।) इत्यनुवृत्तौ, आतोऽङितः (पां ७।२।८१।) इत्याकारस्य इयादेशः, आङ्गुणः (पां ६।१।८७।) इति गुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा, सुपां सुलुगिति दिवचनस्याकारः, आमन्विताद्युदात्तत्वं, संहितायाः माकारस्य ऋत्वत्वं । रायः, ऊडिदंपदाद्यप्सुम् (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं, सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः, पदात्परत्वाद्युषामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं, अतिशयेनान्तिकं, अतिशयाने तमविष्टनौ (पां ५।१।५५।) इतीकृन्प्रत्ययः, अन्तिक्वाढ्योर्नेदसाधौ (पां ५।३।६३।) इति नेदादेशः, यस्येति च (पां ६।४।१४८।) इत्यलोपः, इकृनो निच्वादाद्युदात्तत्वं । ईमहे, ईङ् गतौ, छित्वादात्मनेपदं, बङ्गं हृन्दीति श्यनो लुक्, निघातः ॥ ३ ॥

१४१ युवाकु हि शचीनां युकाकु सुमतीनां ।

भूयाम वाजदात्रां ॥

१५१ इन्द्रः सहस्रदात्रां वरुणः शंस्यानां ।

क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ३२ ॥

चतुर्थमिष्टमहा युवाकु हीति । यस्मात् कारणाच्चोनामस्मदीय-
कर्मणां सम्बन्धि सोमरूपं हविर्युवाकु, वसतीवर्यैकधनात्मकैरुदकै-
पयःसत्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं, तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्ता-
नामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु, नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं,
तस्मात् कारणात्, हे इन्द्रावरुणौ, तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्ध्वयोः
प्रसादादयं वाजदात्रां वाजदानां अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या
भूयाम भवेम । अपः, अप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्याकेषु कर्मणामसु
शची शमीति पठितं । युवाकु, यु मिश्रणे, कटिकुषिभ्यां काकुटित्यत्र
बाहुलकाद्यौतेरपि काकुः प्रत्ययः, किञ्चैन गुणाभावादुकारस्योवडा-
देशः, प्रत्ययस्वरणे मध्यादात्तत्वं, शचीशब्दः केषाञ्चिन्मते, शार्ङ्गरवा-
यजो डीन् (पां ४।१।७३।) इति शार्ङ्गरवादिङीनन्तो निच्वा-
दाद्युदात्त इति, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६।४।१४०।) इत्य-
त्र वृत्तिस्तोक्तं । सुमतीनां, विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तं । भूयाम,
प्रार्थनायां लिङ्, उत्तमपुरुषवज्जवचनं मस्, नित्यं डितः (पां ३।४।
६६।) इति सकारलोपः, यासुट् परस्मैपदेषुदात्तो डिच् (पां ३।४।
१०३।) इत्युदात्तोयासुडागमः, लिङ्, सलोपोऽनन्तस्य (पां ७।२।
७६।) इति सकारलोपः, वज्जलं कृन्दसीति शपो लुक्, सतिश्लि-
त्वाद्यासुडुदात्त एव शिष्यते । वाजदात्रां, वाजं ददतीति वाजदात्राणः,
आतो मनिन् (पां ३।२।७४।) इत्यादिना वनिप्, तस्य पिच्वा-
द्वातुस्वर एव शिष्यते, समासे कदुत्तरपदप्रकृतिसंख्येन स एव शिष्यते,
आमि, अलोपोऽनः (पां ६।४।१३४।) इत्यकारलोपः, तस्य, अचः
परस्मिन् (पां १।१।५७।) इति स्थानिवद्भावात्, लोपोऽथोर्वणि
(पां ६।१।६६।) इति वकारलोपो न भवति ॥ ४ ॥

पञ्चममिष्टमहा इन्द्रः सहस्रदात्रामिति । अयमिन्द्रः सहस्रदात्रां
सहस्रसङ्ख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुः, धनदानस्य कर्त्ता भवति, प्रभूतः

१६। तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनं ॥

ददातीत्यर्थः, तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्ये उक्थः स्तुत्यो भवति, अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः । वरुणः, उनन्प्रत्ययान्तो निच्चादाद्युदात्तः । शंस्यानां, शनसु स्तुतौ, ऋह्लोर्ण्यत् (पां ३।१।१२४।) इति ग्यत्, तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्ते, ईड् वन्दृ शंस दुहां ग्यतः (पां ६।१।२१४।) इत्याद्युदात्तः । क्रतुः, छज्ः कतुरिति कतुरौणादिकः, किच्चाद्गुणाभावे, यणादेशः, प्रत्ययस्वरैणाद्युदात्तः । उक्थः, उक्थं शस्त्रं तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थः, भवे कन्दसि (पां ४।४।११०।) इति यत्, यस्येति च (पां ६।४।१४८।) इत्यकारलोपः, अत्र, तित्स्वरितं (पां ६।१।१८५।) इत्येतद्वाधित्वा, तीर्थाय कुप्याय इत्यादिवत् ह्यच्त्वात्, यतोऽनावः (पां ६।१।११३।) इति प्राप्तमाद्युदात्तं, सर्वं विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति न क्रियते । ननु यस्येति लोपात् प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु, नहि तदा यतोऽनाव इत्येदस्ति ह्यच्त्वाभावात्, अतएव भूम्याम्पचेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वाद्भित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं, प्रकृतिप्रत्ययाश्रयादहिरङ्गाद्यस्येति लोपात् प्रत्ययमात्राश्रयतया अन्तरङ्गत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात्, अत ऊर्ध्वायेत्यादिवत् उक्थ इत्यत्रापि लक्षणात् एव स्वरितत्वं भविष्यतीति किं कान्दस्येन, यत्र हि लोपमन्तरेणैव ह्यच्त्वं, तत्र यतोऽनाव इत्येतद्भवति, तथा चेयं जेयमिति लोपनिबन्धेन ह्यच्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति, एवं तर्हि तीर्थाय कुप्यायेत्यादौ पदाद्युदात्तत्वं तदेव कान्दसमस्तु * अथ अत्रतु वार्सादाङ्गं बलीय इत्यन्तरङ्गत्वेऽपि स्वरितं बाधित्वा लोप एव भविष्यति, तर्हि उक्थ ऊर्ध्वाय सूर्ध्वायेत्यादौच कान्दस्यमस्तु, सर्वथैकत्र कान्दस्यान्न मुच्यते ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

सूक्ते षष्ठोऽष्टममाह तयोरिदिति । पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरिव अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम सम्भजेम धनमिति शेषः, निधिमिहि च, प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं

१७॥ इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अंस्मान्त्सु जिग्युषस्कृतं ॥

क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च, उत अपि च प्ररेचनं भुक्तामिहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् सम्पाद्यतां । अवसा, अव रत्तणे, असुन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । वयं, यूयं हि स्थित्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम, आग्निषि लिङ्, तस्य मस्, नित्यं डितः (पां ३ । ४ । ६६ ।) इति तस्य सकारलोपः, किदाग्निषि (पां ३ । ४ । १०४ ।) इति यासुट्, कृन्दस्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इति सार्वधातुकत्वमप्यस्तीति, लिङः सलोपोऽनन्तस्य (पां ६ । २ । ७६ ।) इति सकारलोपः, अतो येयः (पां ७ । २ । ८० ।) इति इयादेशः, लोपोऽथोर्वलि (पां ६ । १ । ६६ ।) इति यलोपः, लिङ्गाग्निष्यङ् (पां ३ । १ । ८६ ।) इत्यङादेशो, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति गुणः, पादादित्वात्त निघातः । धीमहि, डुधाच् धारणपोषणयोः, आग्निषि लिङो महिडादेशः, यासुडागमः, तस्य कृन्दस्युभयथेति सार्वधातुकार्द्धधातुकसञ्ज्ञे, तत्र सार्वधातुकत्वेन, लिङः सलोपोऽनन्तस्येति सकारलोपः, पूर्ववदियादेशः, यलोपः, सार्वधातुकमपित् (पां १ । २ । ४ ।) इति डित्त्वं, शप् च, बङ्गलं कृन्दसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक्, आर्द्धधातुकत्वात्, आतो लोप इति च (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः, निघातस्वरः, सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयात्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निर्धेधः स्यात्, अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्, तिप्, इतश्च (पां ३ । ४ । १०० ।) इतीकारलोपः, यासुट् परस्मैपदेष्टुदात्तो ङिच् (पां ३ । ४ । १०३ ।) इति यासुटो ङित्वे, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपोलुक्, असोरलोपः (पां ६ । ४ । १११ ।) इत्याकारलोपः, पादादित्वात्त निघातः । उत, एवमादीनामन्त इति फिट्सूत्रेणान्तोदात्तः । प्ररेचनं, रिचिर् विरेचने, भावे ल्युट्, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इति योरनादेशः, लिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह इन्द्रावरुण वामहमिति । इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ, वां युवामुभौ अहं ऊवे आकृत्यामि, किमर्थं चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय, तत्र आह्वतौ युवां अस्मा-